

Izdavač:

**Gayten-LGBT, Centar za promociju prava seksualnih
manjina**

Beograd

Email: gayten@gmail.com

Uredila i uredio:

Ivana Pražić i Dušan Maljković

U susret (ne)homofobiji

**Akciono istraživanje iz kvir perspektive
s grupom srednjoškolaca i srednjoškolki**

Finansijska podrška:
Fond za otvoreno društvo

FOND ZA OTVORENO DRUŠTVO - SRBIJA
FUND FOR AN OPEN SOCIETY - SERBIA

Beograd, 2011.

SADRŽAJ

Uvod

(Dušan Maljković i Ivana Pražić)

Kratak opis projekta

(Dušan Maljković i Ivana Pražić)

Radionice sa srednjoškolkama/srednjoškolcima
„U susret nehomofobiji“: metodologija, sadržaj, narativna
evaluacija

(Dušan Maljković i Ivana Pražić)

Rezultati evaluacije radionica „U susret nehomofobiji“
(Dušan Maljković i Ivana Pražić)

Rezultati istraživanja putem interneta

(Jelena Zulević)

Radna grupa za inkluzivno obrazovanje pri Povereništvu
za ravnopravnost

(Ivana Pražić)

Towards a Non-Homophobic Schooling in Serbia, Inclu-
sive Education, and More

(tekst na engleskom sastavila Ivana Pražić)

Apendiks 1: Molba Ministarstvu prosvete

(Dušan Maljković i Ivana Pražić)

Apendiks 2: Upitnik istraživanja putem interneta

(Jelena Zulević)

UVOD

Ova brošura nastala je u okviru projekta „U susret nehomofobiji“ koji je osmislio, pokrenuo i u periodu između oktobra 2010. i maja 2011. godine realizovao dvočlani koordinatorski tim (Dušan Maljković i Ivana Pražić) organizacije Gayten-LGBT, Centra za promociju prava seksualnih manjina, uz podršku Fonda za otvoreno društvo. Pomenuti tim, u saradnji s psihološkinjom Jelenom Zulević, se već pola decenije bavi mogućnostima reforme obrazovnog sistema u Srbiji u pravcu eliminacije homofobičnih, transfobičnih, mizoginih, seksističkih i drugih represivno-isključivih sadržaja i (ne)znanja u vezi sa (isto)polnošću i seksualnom (rodnom i polnom) normativnošću koja prevazilazi linije heteroseksualne i heteroseksističke norme kao osnove isključenja i nasilja nad osobama neheteroseksualne orijentacije, identiteta i životnih izbora.

Osnovni cilj svih naših projekata je društveno-transformativno delovanje u pravcu kreiranja novih političkih, epistemoloških i kulturoloških normi koje bi lezbejkama, gejevima, biseksualcima/biseksualkama, transrodnim, transpolnim, interpolnim osobama, kao i svim državljanima/ka Republike Srbije izvan zadate heteroseksističke matrice, omogućili društvenu inkluziju i ekonomsko-emotivni prosperitet. Tako, ovaj projekat je pre svega bio usmeren na direktan rad s onim korisnicama/korisnicama koje/i su homofobičnim i heteroseksističkim obrazovnim sistemom u Srbiji najviše pogođene/i-samom srednjoškolskom populacijom.

Brošura započinje *kratkim opisom projekta*, gde su u sažetoj formi opisani ciljevi projekta „U susret nehomofobiji“ i osnovne aktivnosti putem kojih je projekat realizovan, kao i grananja, odnosno dodatne inicijative/aktivnosti koje su ovim projektom pokrenute. Zatim se u delu naslovljenom *radionice sa srednjoškolcima/srednjošolkama* „U susret nehomofobiji“ navodi detaljniji opis radionica, broja učesnika/učesnika, obrađenih tema, kao i stečenih znanja/uvida o društveno-razvojnim potrebama neheteronormativnih srednjoškolki/srednjoškolaca. Rezultati internet istraživanja, koje je takođe bilo obuhvaćeno ovim projektom, metodologija rada i obuhvaćen uzorak navedeni su u delu koji nosi naslov *rezultati istraživanja putem interneta*.

Tokom realizacije projekta „U susret nehomofobiji“, brošura s rezultatima našeg prethodnog projekta „Ka nehomofobičnoj srednjoj školi“ korišćena je kao sredstvo lobiranja pri Ministarstvu prosvete (vidi *Apendiks 1: Molba Ministarstvu prosvete*) i Povereništvu za ravnopravnost, o čemu se detaljno govori u poglavlju *Radna grupa za inkluzivno obrazovanje pri Povereništvu za ravnopravnost*. Konačno, budući da su aktivnosti i ciljevi ovog, kao i prethodnog našeg projekta („Ka nehomofobičnoj srednjoj školi“) uz prezentaciju Inicijative za inkluzivno obrazovanje i osnivanja Radne grupe pri Povereništvu za ravnopravnost u decembru 2010. godine predstavljeni na Međunarodnom seminaru na temu „Homofobija u školama u istočnoj Evropi“¹, odlučili smo da

najveći deo prezentovanog materijala na engleskom jeziku prikažemo u odeljku *Towards Non-Homophobia*. Želja nam je da postignute rezultate, tako, predstavimo zainteresovanima izvan srpsko-hrvatsko-bosanskog govornog područja i tako pokušamo da se umrežimo s kompatibilnim inicijativama izvan najužeg regiona.

S obzirom na političnost seksualnosti i polnosti u savremenom društvu, brošura „U susret nehomofobiji“ zamišljena je kao doprinos nastojanjima za izgradnju otvorenog, inkluzivnog i nerepresivnog društva u Srbiji, gde pol, rod i seksualna orijentacija neće predstavljati osnov za represiju, isključenje i nasilje nad neheteronormativnim osobama.

U Beogradu maja 2011. godine

Dušan Maljković

Ivana Pražić

¹ „Homophobia in Schools in Eastern Europe“, Ljubljana, 6.-7. maj 2011. Organizatori: Mirovni institut (The Peace Institute, Ljubljana), Odeljenje za sociologiju Univerziteta u Ljubljani (Department of Sociology, Faculty of Arts, University of Ljubljana), GLBT nevladina organizacija Legebitra (Ljubljana), Institut za sociologiju u Budimpešti (The Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences, Budapest).

KRATAK OPIS PROJEKTA

Naš prethodni projekat, „Ka nehomofobičnoj srednjoj školi“ (2006-2008), prevashodno se fokusirao na mapiranje homofobičnih i heteroseksističkih sadržaja kao instrumenta isključenja, ali i nasilja nad neheteronormativnim pojedincima/pojedincima i davanje preporuka za konkretne izmene postojećih i uključivanje adekvatnih sadržaja i znanja o istopolnosti i legitimnoj ljudskoj seksualnosti, a sadržao je i rezultate neformalnog istraživanja stavova srednjoškolki/srednjoškolaca o homoseksualnosti i osobama istopolne emotivno-seksualne orijentacije. Rezultati su objavljeni u istoimenoj brošuri koja sadrži analizu srednjoškolskih udžbenika iz šest predmeta u upotrebi tokom 2007. godine, kao i rezultate istraživanja stavova srednjoškolaca/srednjoškolki prema istopolnosti, gejevima i lezbejkama.

U okviru napora da nastavimo da otvaramo mogućnosti za transformaciju obrazovnog sistema u Srbiji u instrument izgradnje otvorenog i demokratskog društva, ovog puta naša ideja je bila da se aktivnim angažmanom s primarnim korisnicama/korisnicima sekundarnog obrazovnog sistema, grupom srednjoškolaca/srednjoškolki iz Beograda, upoznamo s njihovim znanjima i nedoumicama u vezi s istopolnom seksualnošću, transrodnošću, transpolnošću i interseksualnošću, kao i da tom prilikom učimo od njih. U seriji radionica na kojima su obrađene najrazličitije teme, od razlikovanja „roda“ i „pola“, preko državnog i crkvenog tretmana istopolnosti i neheteronormativnih pojedinaca i pojedinke ne samo u savremenom srpskom, već i u drugim društvima,

do transrodnosti, transpolnosti i interseksualnosti, stekli smo delimičan uvid u tretman homoseksualnosti i drugih neheteronormativnih seksualnosti u okvirima srednjoškolske sredine, izražene od strane učesnica/učesnika našeg radioničkog programa. Takođe, uspeali smo da naslutimo vidove isključenja koje neheteronormativne/i srednjoškolke/ci trpe ne samo u izrazito patrijarhalnim i zatvorenim školskim sredinama i grupama, kako vršnjačkim tako i onim strukturno hijerarhizovanim (nastavničko i psihološko/pedagoško osoblje), već i u svojim porodicama. Nažalost, premda očekivano, slušali smo i o različitim oblicima nasilja nad neheteroseksualnim adolescentkinjama/adolescentima.

Budući da je zamišljen kao akciono istraživanje, radionički program podrazumevao je pronalaženje načina da se učesnici/učesnice aktivno uključe u proces koji bi omogućio evaluaciju njihovih stavova nakon učešća u programu, a u odnosu na stavove o (homo)seksualnosti i neheteronormativnoj polnosti (i rodnosti) koje su imali/i na početku programa. Stoga su učesnice/učesnici našeg radioničkog programa radile/i na uobličavanju pitanja za anketu, odnosno upitniku korišćenom za sprovođenje istraživanja o istopolnosti, biseksualnosti, transrodnosti i transpolnosti putem interneta.

Osim toga, tokom realizacije projekta „U susret nehomofobiji“ stekli su se uslovi za otpočinjanje lobiranja kod Poverenice za ravnopravnost, Nevene Petrušić, za pokretanje Inicijative za inkluzivno obrazovanje. Naime, tokom novembra i decembra 2010. godine, koordinacioni tim Gayten-a je, u saradnji s Gej Strejt Alijansom, intenzivnim zagovaranjem doveo do osnivanja Radne grupe za Inkluzivno obrazovanje pri Povereništvu za ravnopravnost, o čijem radu će više reći

biti u posebnom segmentu ove brošure. Takođe, radni tim Gej Strejt Alijanse i Gayten-a za inkluzivno obrazovanje (Lazar Pavlović i Ivana Pražić) je, uz facilitaciju Poverenice za ravnopravnost, 14. decembra 2010. godine prisustvovao zvaničnom sastanku s ministrom i drugim visokim službenicima/službenicama Ministarstva obrazovanja.

Sastanak je upriličen povodom inicijative koju su pokrenuli Gayten-LGBT i Gej Strejt Alijansa, a tiče se započinjanja reforme obrazovnih sadržaja (udžbenika i nastavnih učila) u cilju eliminacije diskriminativnih sadržaja i uvođenja obrazovanja o ljudskim pravima i vrednostima inkluzivnog društva. Diskriminacija može biti strukturisana kroz različite vidove isključenja, odnosno nasilja nad različitim identitetskim grupama i pojedinkama/pojedincima (Romi/Romkinje, osobe s invaliditetom, starije osobe, žene, LGBT-TIAQ osobe, itd.), što je Poverenica i pomenula u uvodnom obraćanju. Vezano za sprovedena istraživanja o diskriminativnim sadržajima u srednjoškolskim udžbenicima, kao i mogućnostima reforme sadržaja u skladu s principima zaštite od diskriminacije svih grupa i po svim diskriminativnim osnovama, Poverenica je ministru uručila materijale među kojima i istraživanje „Ka nehomofobičnoj srednjoj školi“.

Ministar je objasnio da promena obrazovnih sadržaja nije u nadležnosti Ministarstva, već za to postoji Zavod za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja (ZUOV: <http://www.zavod.edu.rs/>), kao i Nacionalni prosvetni savet (NPS: <http://www.nps.gov.rs/>) čije članove/ice bira Skupština. U skladu s Nastavnim planom i programom, Zavod predlaže sadržaje udžbenika NPS-u, koji te sadržaje ocenjuje pozitivno ili negativno, na osnovu čega se sadržaji usvajaju ili odbijaju, a Ministarstvo samo formalno odobrava usvojene sadržaje.

Ministar je predložio da Poverenica sastavi pismo kojim bi se ukazalo na postojeće stanje (diskriminaciju) u udžbenicima (uz prethodnu proveru „Nacionalnih standarda NPS-a“, koji se odnose na usvojena znanja đaka po završetku osnovnih, odnosno srednjih škola), koje bi, s gore pomenutim istraživanjima, bilo upućeno Zavodu i NPS-u, od kojih bi se čekalo pozitivno ili negativno mišljenje. Ministar je izneo mišljenje da „inkluzivno“ obrazovanje treba razdvojiti od ksenofobičnih, homofobičnih, i ostalih diskriminativnih sadržaja jer je 30. 08. 2009. usvojen Zakon o inkluzivnom obrazovanju. Poverenica se nije složila, i rekla je da je inkluzivno obrazovanje ono koje sadržajno i instrumentalno doprinosi izgradnji i održavanju inkluzivnog društva.

Posle susreta u Ministarstvu, u neformalnom sastanku s Poverenicom utvrđena je potreba za formiranjem Radne grupe koja će raditi na ovom zadatku, odnosno prikupljanju materijala o diskriminativnim sadržajima u udžbenicima i preporukama za dalje delovanje na ZUOV, Ministarstvo i NPS u pravcu izmene i dopune školskih sadržaja. Predloženo je da radna grupa obuhvati pet stručnjakinja/stručnjaka, i da započne s radom početkom 2011. godine, što je i bio slučaj. Zamišljeno je da se zborom stručnjaka/kinja obuhvate oblasti LGBTTIQA prava, ravnopravnosti polova, prava Roma/Romkinja, osoba s invaliditetom, kao i prava dece.

U nastavku brošure navodimo detaljan opis metodologije održanih radionica i internet istraživanja, dobijene rezultate, kao i proizveden dokument (istraživanje i preporuke) za poboljšanje sadržaja u odnosu na LGBTTIQA populaciju za Radnu grupu za inkluzivno obrazovanje pri Povereništvu za ravnopravnost u periodu januar – maj 2011. godine.

RADIONICE SA SREDNJOŠKOLKAMA/ SREDNJOŠKOLCIMA „U SUSRET NEHOMOFOBII“: METODOLOGIJA, PROGRAM I NARATIVNI SADRŽAJ

U delu projekta koji se bavio radom sa srednjoškolcima/kama održane su četiri (4) radionice u periodu između polovine marta i polovine aprila 2011. godine u prostorijama Organizacije za lezbejska ljudska prava „Labris“ u Beogradu. Radionicu je pohađala grupa od petoro (5) do devetoro (9) učesnica/ka, čiji se broj menjao u zavisnosti od radionice, a ukupno je bar jednu radionicu posetilo dvanaestoro (12) učesnika/ca. Konkretno, prvoj radionici prisustvovalo je devetoro (9), drugoj petoro (5), trećoj devetoro (9) i četvrtoj dvanaestoro (12) učesnika/ca. Susreti su pokrivali raznovrsne teme – od obrade osnovnih znanja u vezi sa, između ostalog, polom, rodom i seksualnošću, do odnosa religije i istopolnosti, transseksualnosti (transpolnosti i transrodnosti, razlikama između to dvoje) i interpolnosti (detaljan spisak sadržaja radionica i razgovora sledi). Rukovodili smo se idejom da, osim predavanja, ponudimo i kulturološke (filmovi) i arhivske (dokumentarci) sadržaje u pokušaju da motivišemo učesnice/ke na što življu raspravu, odnosno podstaknemo ih da se kritičkim pitanjima upuste u razgovor.

Učesnicima/cama je obezbeđen „siguran“ prostor za izražavanje vlastitog mišljenja, diskusiju i kritiku, ne samo sa koordinatorom/kom projekta, već i međusobno, na „vršnjačkom“ nivou. Konačno, oni i one su formirali kohezivnu i izvanredno motivisanu grupu koja je nastavila da se sastaje i razmenjuje znanje dobijeno na radionicama, uključujući i druge srednoškolce/ke koji/e nisu bili učesnici/ce programa, i posle okončanja radioničkog programa.

Osnovni zaključak koordinatora/ke, baziran na ovim razgovorima i rezultatima evaluacije (sledeći odeljak) jeste da postoji određen broj srednoškolaca/ki koji/e se ne osećaju „udobno“ unutar formirane „mejnstrim“ gej potkulture (klubovi, aktivističke organizacije, dejting internet portali i sl.). Jedan od glavnih razloga za nelagodu unutar pomenutih sredina je osećaj izolovanosti usled godina i socijalnog statusa (pohađanje srednje škole), drugi je nedostatak infrastrukture za razvoj dugotrajnih emotivnih veza i proširivanje društvene mreže. Većina učesnica/ka naših radionica izrazilo je interesovanje za organizovano formiranje instance koja se bavi teorijskom i kulturnom produkcijom s obzirom na neheteronormativnost, a koja bi uključivala i konkretne kulturne događaje i omogućila prostor za druženje. Takođe, postoji potreba za formiranjem vršnjačkih edukativnih grupa i izradu materijala s onim sadržajima do kojih srednoškolci/ke uopšte ne mogu da dođu na osnovu informacija koje su im prezentovane (ili češće, uskraćene) u standardnoj nastavi. Najbolji način da se obavi transfer ovakve vrste znanja jeste upravo tzv. *peer* („vršnjačka“) edukacija, kako bi ponekad kompleksni teorijski pojmovi i znanja mogli biti prezentovani kroz prizmu razumevanja samih srednoškolaca/ki, čineći te informacije transmisivnijim i komunikabilnijim upravo navedenoj grupi.

Program razgovora i radionica za srednoškolce/ke „U susret (ne)homofobiji“

1. Datum susreta: Subota, 19. mart 2011.

Tema: *Seksualnost, pol i rod – činjenice, predrasude i stereotipi.*

Handout: „LGBTIQ Vježbanka“ (Izdavač: Udruženje Q, Bosna i Hercegovina) i „Čitanka Od A do Š o lezbejskim i gej ljudskim pravima“ (Izdavač: Labris, Organizacija za lezbejska ljudska prava, Beograd, 2009.);

Program:

Psihološka radionica na date temu u realizaciji Jelene Zulević (trajanje: oko 45 min)

Pauza: 15 min

Razgovor na date teme vode Dušan Maljković i Ivana Pražić; (trajanje: oko 30 min)

Diskusija (trajanje: oko 30 min)

2. Datum susreta: Nedelja, 27. mart 2011.

Tema: *Homofobija u srednjoj školi; (homo)seksualnost, nasilje i represivni režimi; seksualnost i nasilje* (Handout: brošura *Ka nehomofobičnoj srednjoj školi*)

Program:

Dokumentarni film: *Prajd 2001.* (produkcija Labris); trajanje: oko 15 min

Psihološka radionica na istu temu u izvođenju Jelene Zulević (trajanje: oko 30 min.)

Pauza: 15 min

Razgovor na date teme vode Dušan Maljković i Ivana Pražić; (trajanje oko 30 min)

3. Datum susreta: Nedelja, 3. april 2011.

Teme: *Istopolnost, transpolnost, transrodnost, interseksualnost, biseksualnost i kvir; planiranje porodice, roditeljstvo.*

Program:

Film: *Transamerica* (reditelj: Dankan Taker; trajanje: 104 min)

Pauza: 15 min

Razgovor o filmu i temama vode Dušan Maljković i Ivana Pražić; (trajanje: oko 15 min)

MEĐURADIONIČKI PROGRAM:

POZORIŠTE U AKCIJI – MOĆ DIJALOGA. TEMA: HOMOFOBIA U SREDNJOJ ŠKOLI

(petak i subota, 01. i 02. april, Dah teatar

(organizator: LABRIS-Orgnizacija za lezbejska ljudska prava), 19:00 časova)

4. Datum susreta: Nedelja, 10. april 2011.

Tema: *Religija i seksualnost* **Program:**

Film: *For the Bible Tells Me So* (reditelj: Danijel Karlslejk; trajanje: 98 min)

Pauza: 15 min

Razgovor na date teme vode Dušan Maljković i Ivana Pražić; (trajanje: oko 15 min)

Dopunski radionički program: (18:15-18:45)

Voditelj predavanja na temu *Seksualna tranzicija, transseksualnost (transpolnost i transrodnost) i ljudska prava trans osoba* vodi Kristian Randelović, aktivista organizacije Gayten-LGBT.

Kao što je već ranije napomenuto, učešće u radionicama proizvelo je kompaktnu grupu srednjoškolaca/ki, koja je nadživela trajanje našeg programa. Prvi put je to postalo jasno nakon učešća u međuradioničkom programu, odnosno organizovanja za odlazak na predstavu „Pozorište u akciji - moć dijaloga“. Naime, u neformalnim razgovorima o predstavi tokom sledeće radionice, saznali smo da su se one/i koje/i su na predstavu otišle/i odlučile/e za zajednički odlazak. Takođe, predstava je ocenjena odlično, uz napomenu da bi bilo dobro da ima što više takvih događaja, na koje bi išle/i što više srednjoškolaca/ki iz-u odnosu na neheteroseksualnost, odnosno neheteroseksizam - isključivih grupa.

Osim toga, više puta nam je sugerisano da znanja koja su cirkulisala tokom naših radionica nisu dostupna u školskim

planovima i programima, i da se o istopolnosti ne govori, osim u negativnom kontekstu, dok se interseksualnost i transseksualnost ni ne pominju. Navođeni su i primeri negativnih iskustava, odnosno direktne diskriminacije kombinovane s psihološkim nasiljem, s nastavnicama/ima, kao i jednom školskom psihološkinjom. Uz to, mnogi/e od učesnika/ca radionica podelile/i su s nama probleme (nasilje, izolovanost) s kojima se neheteronormativni/e srednjoškolci/ke (iz direktnog i indirektnih) iskustava susreću kod kuće, ili u vršnjačkim grupama u školi i van nje.

Premda mi nismo predvideli nametanje razgovora o ličnoj seksualno-emotivnoj orijentaciji, na samom početku je postalo jasno da su učesnice i učesnici istopolno i biseksualno orijentisane/i, odnosno kritički pozicionirane u odnosu na represivnost preovlađujućeg heteroseksizma i heteropatrijarhata. Trajanje radionica uspostavila je emotivnu bliskost i razvilo empatiju između učesnica/učesnika, koordinatorskog tima i psihološkinje, te su razgovori o ličnim emotivno-seksualnim problemima vezanim za življenje istopolnosti u srpskom društvu i obrazovnom sistemu preovlađivali na pauzama i u produžecima diskusija na radionicama. Posebno nam je drago što smo uspjeli da razvijemo atmosferu poverenja, međusobne podrške i prostora za lične razgovore o seksualnosti i emotivnim vezama, za koje - koliko saznajemo - nema razumevanja, niti mogućnosti, izvan kruga jednog do dva prijatelja, odnosno prijateljice.

Zaključili smo da školski sistem ni nastavno-metodološki, ni u smislu obrazovnih sadržaja, nije osposobljen za rad s LGBTTIAQ đacima. Takođe, stručne psihološke i pedagoške službe mahom učvršćuju homofobiju i seksizam u školskoj zajednici, pribegavajući diskriminaciji istopolnih

đaka koji se osmele da im se obrate. Vanškolski program i dopunske aktivnosti nisu usmerene na usvajanje znanja o istopolnosti i neheteronormativnosti, a do sada se nisu pojavile LGBTTIAQ organizacije s radioničkim programom za škole.

Zato smatramo da je neophodno ne samo deklarativno, već formalno-sadržinski omogućiti podršku Ministarstva prosvete, ali i Ministarstva omladine i sporta, koja će omogućiti obuku nastavnog, psihološkog i pedagoškog osoblja u srednjim školama o istopolnosti, biseksualnosti, transseksualnosti, interseksualnosti i asexualnosti, kao i legitimnim neheteroseksističkim životnim izborima. Takođe, neophodno je osmisliti i akreditovati edukativni model za rad s grupama srednjoškolaca, uz podršku ne samo Ministarstva prosvete, već i samih školskih zajednica, o LGBTTIAQ pravima i pluralizmu ljudske seksualnosti i emotivnosti. Kao što smo zaključili i po završetku projekta *Ka nehomofobičnoj srednjoj školi*, i ovde dodajemo da je neophodno otpočeti rad na reformi srednjoškolskih udžbenika i nastavnih učila radi eliminacije homo- i transfobičnih, mizoginih i seksističkih sadržaja, neznanja i netačnih podataka kojim se LGBTTIAQ osobe ne samo diskriminišu, već i dugoročno kulturno-politički ugrožavaju, kako na nivou države (obrazovni sistem), tako i na nivou društva (porodica, vršnjačke i nevršnjačke grupe).

REZULTATI EVALUACIJE RADIONICA „U SUSRET NEHOMOFBIJI“

Prvi deo evaluacionog formulara:

Opšti utisak o radionici	1—2—3—4—5
Zanimljivost teme	1—2—3—4—5
Strukturisanost i jasnoća izlaganja	1—2—3—4—5
Primerenost izlaganja vašim predznanjima: 1. previše lak/ površan 3. dovoljno izazovan 5. pretežak	1—2—3—4—5
Pripremljenost voditeljke	1—2—3—4—5
Podsticanje aktivnog učestvovanja učesnika/ca	1—2—3—4—5
Grupna atmosfera (1- napeta, 5- opuštena)	1—2—3—4—5
Kooperativnost ostalih učesnika/ca	1—2—3—4—5
Primenljivost sadržaja radionice	1—2—3—4—5
Došao/la sam do nekog značajnog ili zanimljivog uvida tokom ove radionice	1—2—3—4—5

1- nedovoljno/ ne zadovoljava/ potpuno netačno 5- odlično/ zadovoljava u potpunosti/ potpuno tačno

Ukupno je evaluacioni formular popunilo osmoro (8) učesnika/ca edukativnog programa. Popunjavanje je bilo anonimno, predviđeno je kao završni deo celokupnog programa, uključujući i dopunsku radionicu o transseksualnosti/transrodnosti.

U produžetku su redom date ocene i broj ocenjenih odgovora na gore navedena pitanja iz evaluacionog formulara:

1. Pet (5) odgovora: 5; tri (3) odgovora: 4.
2. Šest (6) odgovora: 5; dva (2) odgovora: 4.
3. Šest (6) odgovora: 5; dva (2) odgovora: 4.
4. Dva (2) odgovora: 4; šest (6) odgovora: 3;
5. Šest (6) odgovora: 5; dva (2) odgovora: 4.
6. Pet (5) odgovora: 5; dva (2) odgovora: 4; jedan (1) odgovor: 3.
7. Sedam (7) odgovora: 5; jedan (1) odgovor: 4.
8. Pet (5) odgovora: 5; jedan (1) odgovor: 4; dva (2) odgovora: 3.
9. Dva (2) odgovora: 5; pet (5) odgovora: 4; jedan (1) odgovor: 3.
10. Tri (3) odgovora: 5; četiri (4) odgovora: 4; jedan (1) odgovor: 3.

Evaluacione listiće popunilo je osmoro (8) učesnika/ka.

Ukupna prosečna ocena radionica iznosi 4,55, od mogućih 5,00. Najbolje je rangirana *grupna atmosfera* (u proseku 4,875) zatim *zanimljivost teme, strukturisanost i jasnoća izlaganja* i *pripremljenost voditelja/ke* (u proseku: 4,75), a najniže *primenljivost sadržaja* (u proseku 4,125) i dolazak do zanimljivog/značajog uvida (4,25). Navedeno govori da je u celini, kao i u delovima, radioničarski program izrazito visoko ocenjen.

Skrećemo pažnju na pitanje koje se odnosilo na primećenost izlaganja predznanjima učesnika/ca, pod rednim brojem „3“ - čak šestoro (6!) njih (od ukupno osam (8) datih odgovora) zaokružilo je ovu ocenu, što pokazuje izvrsnu ocenjenost, budući da ocena „1“ ukazuje na previše lak, odnosno površan sadržaj, dok ocena „5“ implicira pretežak.

Drugi deo evaluacionog formulara:

U nastavku su odgovori koji su učesnice/ci davali/e na *kvalitativno* usmerena pitanja.

1. Da li postoji nešto čime ste posebno bili zadovoljni na ovoj radionici? _____

»Ideja o tome da postoji grupa ljudi koja je raspoložena da radi na osvešćivanju mladih«

»Sve je bilo super«

»Sve je fino«

»Ekstra ekipa, odavno se nisam toliko smejala«

»Prijatna atmosfera, zanimljive teme«

»Dolaskom Krisa i celokupnim druženjem«

»Nisam sigurna da bih nakon treće radionice na kojoj sam prisutna mogla da kažem da sam nečim specijalno zadovoljna«

2. Da li postoji nešto čime ste posebno bili nezadovoljni na ovoj radionici?_____

»Ne« (2 puta)

»Pa ne, sve je bilo ok«

»Ne. Jao, nabavite projektor za platno.«

»Samo prva je bila malo nespretna. Ali to je uobičajeno!«

»Sve je bilo prilično zanimljivo i zadovoljna sam programom«

3. Da li nameravate da nastavite da dolazite na ove radionice?

DA

NE

Osam (8) odgovora: DA

4. Da li postoji neka oblast koju nismo planirali da obrađujemo, a vi biste to želeli (ili neka oblast koja je planirana ali biste želeli da joj posvetimo više vremena)?_____

»Nismo pričali o homofobiji u srednjoj školi«

»Pa možda više da pričamo o izlascima i aktuelnim mestima ali u principu sve je bilo obuhvaćeno!«

»Ima vremena..«

»Samo je neophodno da se započne rad sa grupama koje nisu otvorene s ciljem edukacije«

5. Da li postoji nešto što biste želeli da napišete, a mi vas nismo pitali?_____

»Hvala«

»Družićemo se još!«

»Nema☺«

»Nema, sve je ok☺«

»Ne☺«

I na osnovu navedenih odgovora vidi se visok stepen odobravanja sadržaja i metoda izlaganja u okviru edukativnih radionica. Međutim, postoji i kritički momenat (vidi poslednji odgovor na prvo pitanje) koji ukazuje da jedna osoba nije bila ničim *posebno* zadovoljna, ali zasigurno nije bila ni razočarana, jer bi ponovo pohađala nastavak radionica i nije navela da je ičim posebno nezadovoljna (vidi odgovore na pitanja dva (2) i tri (3)). Zamereno je takođe da je prva radionica bila »pomalo nespretna« (vidi odgovor na pitanje broj dva (2)), ali da se kasnije situacija popravila, što predstavlja izuzetno dobronameran i za moderatore/ke radionica stimulativan uvid.

Kao ključna zamerka moglo bi se izdvojiti preskakanje teme o homofobiji u srednjoj školi (vidi odgovore na pitanje broj četiri (4)), ali je sasvim moguće da je reč o učesniku/ci koji/a nije bio/la prisutan/na na toj radionici, koja je bila integralni deo programa.

Sugerisano je i pomeranje *od edukativnog ka aktivističkom području*, kroz rad sa grupama koje „nisu otvorene, s ciljem

edukacije“ (vidi odgovor na pitanje broj četiri (4)), kao i kreiranje više informacija u vezi sa temom transrodnosti i transseksualnosti.

Zaključujemo da su učesnici/ce vrlo visoko ocenili/e izvođenje edukativnih radionica i izrazili/e želju i potrebu da se sa ovakvom praksom nastavi, o čemu smo više pisali u odeljku gde su predstavljene metodologija i narativni sadržaj radionica od strane koordinatorskog tima.

STAVOVI SREDNJOŠKOLKI I SREDNJOŠKOLACA O ISTOPOLNOJ ORIJENTACIJI

Uvod

Kako je u *kratkom opisu* projekta navedeno, u sklopu projekta „Ka nehomofobičnoj srednjoj školi“ sprovedeno je i istraživanje stavova srednjoškolaca/ki o istopolnosti i gej osobama. Vodili smo se idejom da će nam poznavanje pomenutih **stavova i njihove povezanosti sa određenim demografskim** varijablama omogućiti dublji uvid u trenutno stanje i dati **smernice za rad na njihovom poboljšanju, odnosno demokratskom otvaranju**.

Nažalost, već na početku, prilikom zadavanja upitnika, naišli smo na problem - nismo mogli da ga zadamo u školama, budući da je izostao odgovor Ministarstva prosvete u kom smo tražili preporuku školama da nam izađu u susret². Zbog toga smo morali da unesemo izmene u način zadavanja pitanja, odnosno distribuciji upitnika, a u skladu sa tim da promenimo i sam cilj istraživanja. Upitnik je zadavan na internetu - uzorak zbog toga nije reprezentativan za celokupnu srednjoškolsku populaciju u Srbiji, te nismo bili u mogućnosti da zaključimo kakvi su stavovi srednjoškolaca/ki generalno o ovoj temi. *Osim toga, ovakav stav Ministarstva prosvete sam po sebi govori dovoljno o tome kakvo je stanje u vezi sa stavovima prema LGBTIQ populaciji u našim školama.*

² Molba Ministarstvu nalazi se u apendiksu.

Drugi važan razlog za ispitivanje srednjoškolske populacije je i činjenica da upravo teme seksualnosti, identiteta, pripadnosti i prihvaćenosti postaju ključne u periodu adolescencije, dok konstruktivan način prolaženja kroz njih postaje osnov zdravog odrastanja i samopouzdanja osobe u odraslom dobu (zbog čega je posebna pažnja posvećena problemima sa kojima se suočavaju LGBT učenici/e iz na-šeg uzorka).

Iako nismo bili u mogućnosti da ispunimo prvobitno postavljene cilj, došli smo do zanimljivih zaključaka o povezanosti određenih demografskih varijabli sa stavovima srednjoškolaca/ki, koji su nam omogućili osmišljavanje budućih akcija i preporuka za rad na poboljšanju LGBTIQ prava.

Cilj istraživanja

Cilj ovog istraživanja je bio da se ispita **priroda stavova srednjoškolaca/ki o istopolnoj orijentaciji**, odnosno da se utvrdi na koji način su ovi stavovi **povezani sa određenim demografskim varijablama** (kao što su pol, mesto stanovanja, region, ekonomski status itd.) kako bismo imali osnov za planiranje fokusiranih akcija u budućnosti.

Korišćenjem nekih od principa akcionih istraživanja, važan cilj je bio da se srednjoškolci/ke kroz upitnik **upoznaju sa adekvatnom terminologijom, rodno senzibilisanim jezikom, nekim novim pojmovima** (transpolnost i tranrodnost, interseksualnost), ali i **promovisanje principa kvir teorije** koja ne prihvata binarne rodne i polne opozicije i unapred pretpostavljenje klasifikacije, već ostavlja prostor ispitanicima/cama za samoodređenje³.

³ Tako su npr. u pitanju o polu, pored uobičajenih M i Ž, ponuđeni i odgovori "nešto drugo", "ne želim da kažem".

Metodologija

Svi podaci u ovom istraživanju su prikupljeni upitnikom postavljenim na internet.

Varijable

Nezavisne: pol ispitanika/ce, seksualna orijentacija, razred, vrsta škole, školski uspeh, obrazovanje roditelja, ekonomski status, veličina mesta u kome žive, region u kom žive, verispovest, odabrani izborni predmet, kontakti sa gej osobama

Zavisne: stavovi o LGBT identitetu i pravima (računat kao ukupan skor na pojedinačnim, posebno kreiranim, stavkama koje zajedno čine skalu stavova).

Instrument

Upitnik je činilo ukupno 45 pitanja zatvorenog tipa.

Prvih 12 se odnosilo na različite demografske varijable.

Skala stavova prema homoseksualnosti Likertovog tipa se sastojala od 25 izjava sa ponuđenim petostepenim skalama za odgovaranje (od „uopšte se ne slažem“ do „u potpunosti se slažem“). Sadržaj stavki je prikupljen iz ranijih istraživanja, novinskih članaka i tokom radionica za srednjoškolce/ke (koje su takođe bile deo ovog projekta). Skale su balansirane u izražavanju pozitivnih i negativnih stavova—kako bi se izbeglo nasumično odgovaranje, ali i da bi se svaki/a ispitanik/ca osetio/la podržanim/om da slobodno i otvoreno izrazi svoj stav.

Ostala pitanja su se odnosila na samoprocenjene stavove prema bi/trans/interseksualnim osobama, lezbejskim i gej pravima i identitetu, poznanstva sa gej osobama, procenu teškoća sa kojima se suočavaju i prava koja treba da imaju.

Stav prema lezbejskom, odnosno gej identitetu je računat kao ukupan skor na skali stavova, s tim da su varijable rekodirane tako da 1 uvek označava najnegativniji stav, dok 5 označava najpozitivniji.

Ceo upitnik je prikazan u Apendiksu 1, koji je dat na kraju brošure.

Tok ispitivanja

Upitnik na internetu je bio postavljen od 10. aprila do 10. maja. Kako u ovakvim ispitivanjima nema načina da se utvrdi ko je odgovarao, koristili smo nekoliko načina kojima se nastojalo da se poveća verovatnoća dobijanja validnih odgovora od srednjoškolske populacije:

- Upitnik je slat direktno srednjoškolcima/kama (korišćena je mreža učesnika/ca naših radionica).
- Uz pomoć drugih nevladinih organizacija i njihovih kontakata, upitnik je slat na mejling liste i *Facebook* grupe koje se sastoje samo od srednjoškolske populacije.
- Upitnik je postavljen na nekoliko najposećenijih srednjoškolskih portala, kao što su www.mingl.org, www.youth.rs, ali na sajt www.gay-serbia.com kako bismo obuhvatili i srednjoškolce/ke istopolne orijentacije.

Upitnik je nekoliko puta testiran pre nego što je konačno postavljen i na osnovu sugestija ispitanika/ca iz pilot

uzorka, unošene su izmene u uputstva o načinu odgovaranja kako bi se prilagodila svima i izbegle bilo kakve nejasnoće kod ispitanika/ca.

Ispitivanje je bilo anonimno, a popunjavanje upitnika je trajalo oko 10 minuta.

Uzorak

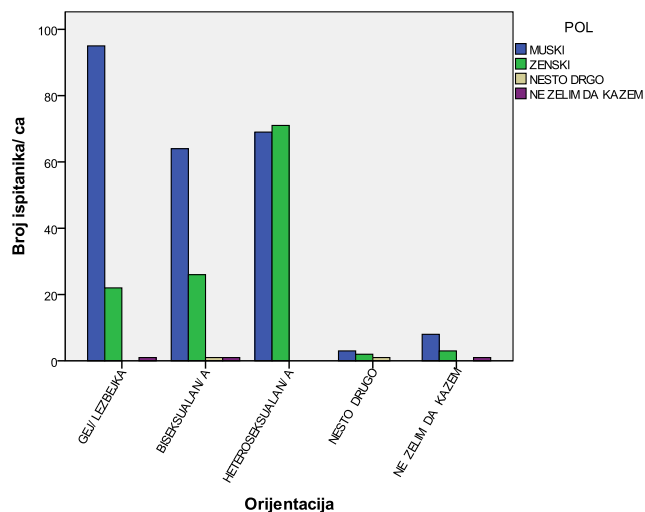
Konačni uzorak je činilo **368 ispitanika** svih polova. Uzorak nije reprezentativan i treba naglasiti da se radi o vrlo *pristrasnom uzorku u kom dominiraju pozitivni i podržavajući stavovi, te svakako nije dobar pokazatelj stanja u opštoj populaciji tog uzrasta.*

Pristrasnost je rezultat nekoliko faktora. Prvo, verovatno je da su oni sa pozitivnijim stavovima bili motivisani da izdvoje vreme za popunjavanje. Drugo, čak 57% uzorka čine LGBT ispitanici/ce, dok manje od polovine čine heteroseksualni (što je značajno drugačije od njihove zastupljenosti u opštoj populaciji). To je svakako uticalo na to da konačni odgovori budu pozitivniji nego da su dobijeni na većinski heteroseksualnoj populaciji. Takođe, činjenica da je upitnik bio dostupan samo ispitanicima/cama koji imaju pristup računaru, internetu, kao i onima koji imaju kontakte sa nevladinim sektorom i organizacijama za mlade, čine da je uzorak na izvestan način pozitivno selekcionisan.

Iako nam ovakav uzorak ne dozvoljava da donosimo zaključke o stanju stavova u opštoj srednjoškolskoj populaciji u Srbiji (zbog čega nećemo navoditi frekvence određenih odgovora), dozvolio nam je da donesemo zaključke o povezanosti određenih pojava sa pozitivnim i negativnim stavovima.

Takođe, činjenica da smo imali čak 32% istopolno orijentisanih i 25% biseksualnih ispitanika/ca (ukupno 214 ispitanika/ca orijentacije drugačije od heteroseksualne) dozvolila nam je jedinstvenu mogućnost uvida u njihovo mišljenje jer je verovatno da bi se u školama više ustručavali da se otvoreno izjasne o svojoj orijentaciji.

Grafik 1: uzorak ispitanika/ca po polu i orijentaciji

Obrada

Podaci ispitanika/ca su iz *online* baze direktno prenešeni u SPSS⁴ bazu, prilagođeni i zatim obrađeni u ovom programu (SPSS 19). Od posebnih statističkih tehnika, korišćene su korelativne analize, deskriptivna statistika, T-testovi i analiza varijanse.

Podaci sa skala stavova su kodirani tako da najmanji broj uvek označava negativan stav, dok najviši broj označava pozitivan stav (te je zbir svih stavki koje se odnose na stavove činio ukupan skor- stav o homoseksualnosti).

Rezultati istraživanja

Stav srednjoškolaca/ ki prema istopolnoj emotivno-seksualnoj orijentaciji

Stav je računat kao ukupan skor ispitanika/ca na testu stavova (25 stavki), koje su kodirane tako da 1 označava najnegativniji stav, dok 5 označava najpozitivniji. Stoga se opseg odgovora kreće od 25 poena (izrazito negativan stav o istopolnoj orijentaciji) do 125 (izrazito pozitivan stav), odnosno od 1 do 5 (ako se posmatra prosek svih odgovora).

⁴ SPSS- program za statističku obradu podataka.

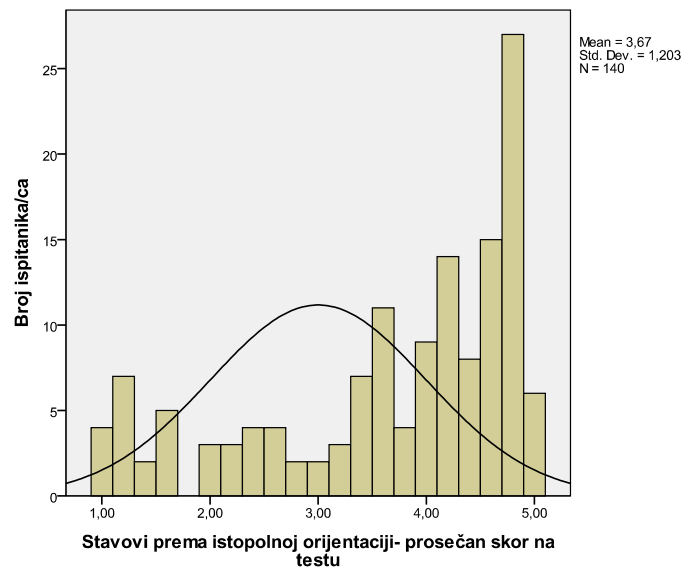
Tabela 1: Objašnjenje rezultata na skali stavova prema istopolnoj orijentaciji

	Minimalna vrednost	Maksimalna vrednost	Prosek svih ispitanika/ca
Ukupan skor na skali	25	125	105 (odn.91)
Prosečan skor na skali pojedinačnog/e ispitanika/ce	1	5	3.6

Podaci koje smo prikupili *online* upitnikom ukazuju na to da su stavovi naših ispitanika/ca izrazito pomereni udesno u odnosu na normalnu⁵ raspodelu (tj. da su pozitivniji nego što bismo očekivali). Ovo je posledica izrazito pristrasnog uzorka (više od polovine ispitanika/ca nisu heteroseksualne orijentacije). Prosečan skor je 105 poena na testu odnosno 4.21 (na skali od 1 do 5). Kada se iz analize isključe ispitanici/e koji/e nisu heteroseksualne orijentacije i posmatraju samo odgovori **heteroseksualnih srednjoškolaca/ki**, prosečan skor na testu se spušta na 91 odn. **3.67 (na skali od 1 do 5)**, kao što prikazuje sledeći grafik:

⁵ Normalna raspodela (ili Gausova raspodela) je statistički pojam koji se koristi da opiše seriju podataka raspoređenih u oblik zvona, odnosno tako da se najveći broj podataka grupiše oko srednje vrednosti.

Grafik 2: Stavovi heteroseksualnih srednjoškolaca/ki o istopolnoj orijentaciji

Iako se prosek smanjio u odnosu na situaciju kada su uključeni i LGBTIQ ispitanici/ce, činjenica da je i on pomeren ka pozitivnom polu.

Ovaj rezultat je drastično različit u odnosu na istraživanje koje smo pre tri godine radili u beogradskim srednjim školama (122 ispitanika/ca), a koji je dostupan u brošuri „Kanehomofobičnoj srednjoj školi“ (Beograd, 2008.).

Donja tabela prikazuje uporedne podatke dobijene pre tri godine i danas.

Tabela 2: Poređenje rezultata dobijenih u ranijim istraživanjima sa sadašnjim

	2008	2011
Prosek rezultata na testu (1-5)	2.8	3.6
Standardna devijacija	1.18	1.20

Kako nemamo razloga da verujemo da se stav srednjoškolaca u Srbiji tako drastično promenio u roku od tri godine, a svesni smo pristrasnosti sadašnjeg uzorka (koji je uključio samo one koji imaju internet, posećuju sajtove za srednjoškolce i imaju kontakte sa nevladinim organizacijama), ne možemo donositi zaključke o tome da li i kako se stav srednjoškolaca prema istopolnoj orijentaciji promenio za tri godine. Zbog toga, kao što je ranije objašnjeno, nećemo komentarisati frekvence odgovora već samo pokušati da ustanovimo kako su demografske i druge varijable povezane sa stavovima srednjoškolaca/ki.

Činjenica da imamo dovoljno ispitanika/ca sa najnižim skorovima, tj. izrazito negativnim stavom prema istopolnoj orijentaciji (10% najnižih skorova obuhvata rezutate od 25 do 38 od ukupno mogućih 125 poena na testu) omogućava nam da donesemo zaključke o tome šta je povezano sa negativnim stavovima (iako je njihova zastupljenost u uzorku mala).

Važno je, međutim, napomenuti da smo uspeali da pro-nađemo pitanje koje je visoko povezano sa celom skalom i može se koristiti pouzdano za procenu stavova prema istopolnoj orijentaciji u upitnicima koji moraju biti kratki. Ovo pi-

tanje visoko korelira sa čitavom skalom (0.85, na nivou 0.001). To je 42. pitanje u upitniku i ono može zameniti celu skalu u kratkim upitnicima (pogledati Upitnik u Apendiksu 1).

Kada se posmatraju samo odgovori na stavke koje ukazuju na izrazitu homofobiju (kao što su: homoseksualnost treba zabraniti zakonom, gej osobe treba prisilno lečiti itd.), može se videti da se izvestan broj ispitanika/ca slaže i sa najekstremnijim tvrdnjama:

Tvrdnja:	Broj prihvaćenih tvrdnji „donekle“ ili „u potpunosti se slažem“ u čitavom uzorku
Homoseksualnost je opasna za društvo	43
Homoseksualnost treba zabraniti zakonom	37
Ne volim gejeve i lezbejke	45
Gej osobe treba prisilno lečiti	28
Lezbejke i gejeve treba istrebiti	23
Homoseksualnost je seksualna izopačenost	46
Nije mi ok da negde u mojoj državi žive gej osobe	29

Kada se analiziraju dublje ovi odgovori, može se videti da visoko međusobno koreliraju (sve korelacije su oko 0.7, $p < .01$). Ovo znači da ispitanici koji su prihvatili jednu, najčešće su prihvatili i ostale. Ispitanici koji prihvataju ove

ekstremne tvrdnje u najvećem procentu su srednjoškolski muškog pola, heteroseksualne orijentacije.

Možemo videti da suštinu ovih najekstremnije negativnih tvdnji čine kognitivna komponenta (kao što su mišljenje o dobrobiti društva, definiciji bolesti i zakonskim rešenjima), ali da je ona visoko povezana sa čisto emotivnom komponentom („ne volim gejeve“), koje zajedno rezultiraju ekstremnim stavovima kao što su „Lezbejke i gejeve treba istrebiti“. Kako ovako snažni, negativno obojeni stavovi (ili predrasude) nisu racionalno zasnovani, teško je očekivati da će neka druga rešenja, kao što je pretnja zakonskim sankcijama, imati bilo kakav efekat na njih.

Iz ovoga možemo zaključiti da se akcije usmerene na promenu stavova moraju baviti kako **kognitivnom** komponentom (razgovori/predavanja/tekstovi o tome kako se definiše bolest, čime treba da se bave zakoni, kako odlučujemo šta je opasno za društvo i zašto), tako i **emotivnom** (kasnije će biti iznet podatak da najpozitivnije stavove imaju oni/e ispitanici/e koji/e se druže sa gej osobama). Kako su i razna istraživanja pokazala da je upravo kontakt sa grupom prema kojoj postoje predrasude najjači faktor njihove pozitivne promene, možemo preporučiti akcije u kojima će on biti aktualizovan i omogućen (filmovi, LGBT predavači/ce i facilitatori/ke, video klipovi sa ličnim pričama LGBT osoba itd.). Naglašavanje ove emotivne komponente u radu na promeni stavova je posebno važno upravo zbog toga što se predrasude teško mogu menjati racionalnim argumentima, budući da na njima nisu ni zasnovane.

Koje demografske varijable najviše utiču na formiranje stava prema gej-lezbejskoj populaciji kod naših srednjoškolaca i srednjoškolki?

Različita ranija istraživanja i teorije su ukazivale na mogućnosti povezanosti pola, ekonomskog statusa, veličine mesta, obrazovanja, religioznosti i drugih karakteristika sa stavom prema istopolnoj orijentaciji. Naše istraživanje je potvrdilo neke, ali i opovrglo druge često pominjane veze između demografskih karakteristika i stavova.

U našem istraživanju nismo pronašli povezanost između stavova prema istopolnoj seksualno-emotivnoj orijentaciji i ekonomskog statusa porodice ispitanika/ce (ispitivanog putem samoprocene), obrazovanja roditelja, školskog uspeha ili vrste škole, veličine mesta stanovanja ili regiona kome pripada.

Međutim, utvrđena je povezanost između stavova srednjoškolaca/ki i pola, veroispovesti i izbornog predmeta.

Povezanost stavova i pola ispitanika i ispitanica

Podsetimo se da je maksimum poena na skali stavova 125 (veća vrednost označava pozitivniji stav). Kada se posmatraju odgovori heteroseksualnih ispitanika, dobija se podatak da žene imaju pozitivniji stav ($M=100$) nego muškarci ($M=82$) i ova razlika se pokazala statistički značajnom kada je testirana ANOVA testom $F(1, 140)=14.87, p<.01$.

Iz donje tabele može se videti da ne samo da srednjoškolke imaju pozitivniji stav, već je i varijabilnost rezultata manja - što znači da se više slažu u tome, nego muškarci.

Tabla 3: Stavovi muških i ženskih ispitanika (heteroseksualne orijentacije) o istopolnoj orijentaciji

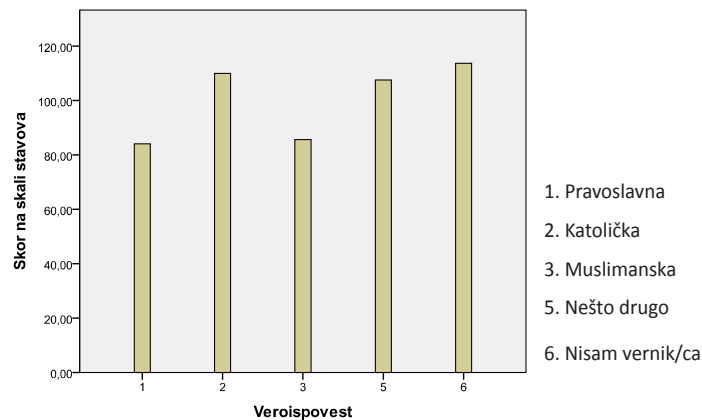
	Muškarci	Žene
Prosečan skor	82	100
Standardna devijacija	34.07	22.22

Ovaj podatak se slaže sa ranijim nalazima (uključujući naše istraživanje 2008.) po kojima **žene imaju pozitivniji stav prema istopolnoj orijentaciji nego muškarci.**

Povezanost stavova i veroispovesti

Ponovo, u grupi heteroseksualnih ispitanika, utvrđena je statistički značajna povezanost između veroispovesti i stava prema istopolnoj orijentaciji- ANOVA test $F(1, 140)=5.8, p<.01$.

Grafik 3: Stavovi ispitanika/ca i njihova veroispovest

Iz ovog prikaza je isključena kategorija „judaizam“ jer u toj kategoriji postoji samo jedan ispitanik. Iz gornjeg grafika se može videti da ispitanici/e koji/e se opredeljuju za kategorije „katolička“, „nešto drugo“ i „nisam vernik/ca“ imaju **pozitivniji stav prema istopolnoj orijentaciji od pravoslavnih i muslimanskih ispitanika/ca.**

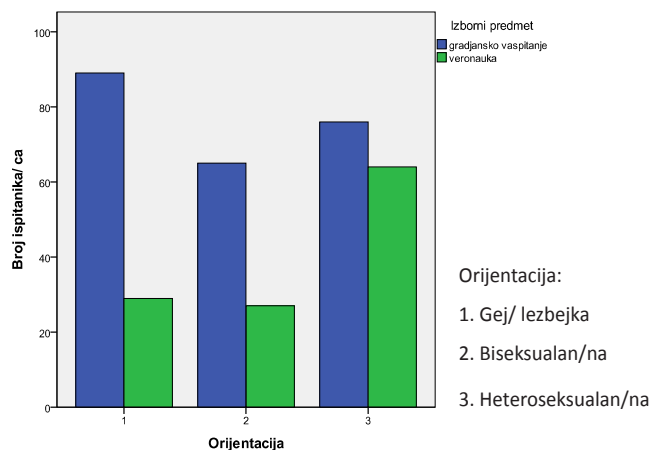
Povezanost stavova i izbornog predmeta

Ispitanici heteroseksualne orijentacije koji su izabrali građansko vaspitanje imaju veći prosečan skor ($M=101, SD=23.21$) tj. **pozitivniji stav** nego ispitanici/ce koji su izabrali veronauku ($M=80, SD=33.31$). ANOVA test $F(1, 140)=19.26, p<.01$.

Takođe, čak 66% ispitanika/ca iz našeg uzorka je odabralo građansko vaspitanje kao izborni predmet (što može biti još jedan uzrok pomeranja rezultata ka pozitivnijim stavovima).

Ovaj i prethodni rezultat jasno pokazuju povezanost između pobožnosti⁶ i stava prema istopolnoj orijentaciji. Kako su rađeni samo na uzorku heteroseksualnih ispitanika, zanimalo nas je kako situacija izgleda u uzorku ispitanika/ca koji nisu heteroseksualni.

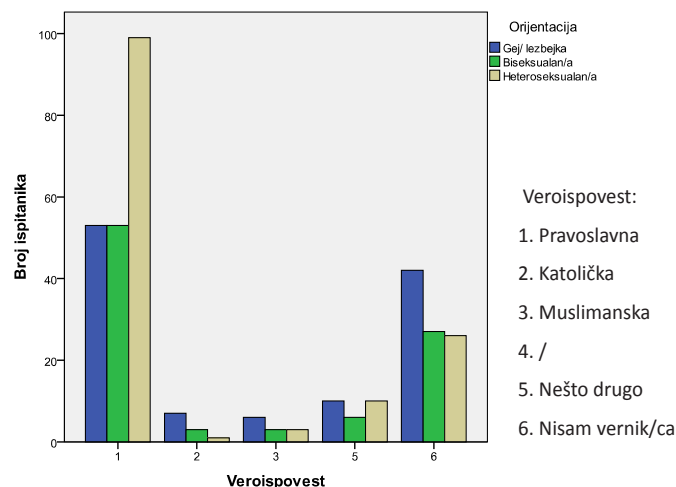
Grafik 4: Povezanost izbornog predmeta i orijentacije ispitanika/ca

⁶ Pobožnost je termin za koji smo se opredelili kako bismo ukazali na mogućnost povezivanja samoopredeljivanja za pripadnost, odnosno ritualno-eticko pridržavanje postulata neke od religija i odabir veronauke kao izbornog predmeta. Dakle, uobičajeno značenje smo proširili i prilagodili epistemičkim potrebama našeg istraživanja.

Iz prethodnog grafika vidimo da da u kategorijama 1 i 2 (homo i biseksualno orijentisani srednjoškolci/ke), ređe biraju veronauku kao izborni predmet u odnosu na heteroseksualne. Zbog toga smo ispitali kako stoji stvar sa verispovešću.

Grafik 5: Verispovest i orijentacija ispitanika/ca

Na prethodnim graficima možemo videti da **iako LG-BT učenici ređe od heteroseksualnih biraju veronauku kao izborni predmet, i dalje je veliki broj vernika/ca među njima.** U svakoj od pomenutih religija ima učenika/ca dosta LGBT učenika/ca.

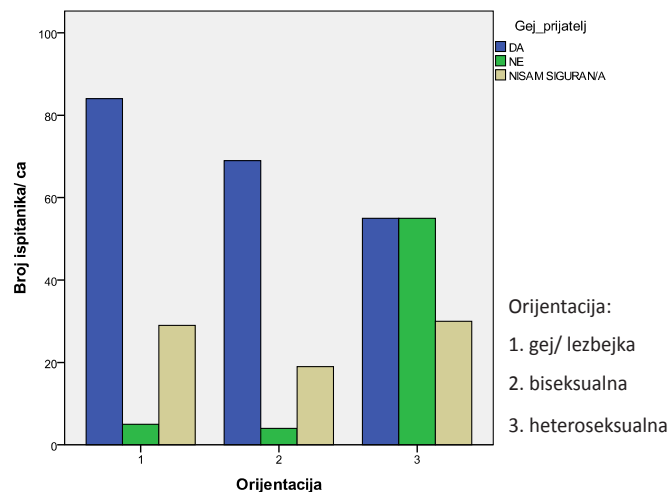
Kada se taj podatak uporedi sa onim da je upravo komponenta pobožnosti ono što značajno doprinosi negativnom stavu prema istopolnoj orijentaciji, ovaj podatak dobija na snazi. Naime, ukoliko postoji uverenje da je religija negativno nastrojena prema istopolnoj orijentaciji (a skorašnja događanja u našem društvu daju nam jake razloge da verujemo u to), dolazimo do važnog problema - kako spojiti istopolnu orijentaciju i pobožnost. Da li su isključive? Ili se spajaju u snažan internalizovani osećaj krivice? Ova važna pitanja identiteta postaju aktuelna baš u periodu adolescencije i samim tim je odgovornost društva za ponuđenja rešenja - veća.

Povezanost stavova i kontakata sa gej osobama

Mnoge teorije predrasuda sadrže ideju da se negativni stavovi i predrasude najlakše menjaju direktnim kontaktom sa određenom grupom (a ne „racionalnim“ strategijama kao što su predavanja). I naše prethodno istraživanje iz 2008. godine je pokazalo da pozitivnije stavove imaju ispitanici/e koji/e poznaju gej osobe.

U ovom istraživanju smo pitanje postavili malo drugačije „Da li je neko od vaših prijatelja/ica gej?“

Grafik 6: Druženje sa gej osobama i seksualna orijentacija

Gornja tabela prikazuje jednu zanimljivost: izvestan broj LGBT srednjoškolaca/ki nema nijednog gej prijatelja ili prijateljicu. Ovo se slaže sa podacima iz drugih istraživanja, koja se pokazala sa mnoge LGBT osobe žive u nekoj vrsti izolacije, nemajući prilike da upoznaju druge niti se sa njima druže, što pojačava osećaj usamljenosti.

Naše istraživanje pokazuje jasnu vezu između **prijateljstva sa gej osobama i pozitivnog stava prema istopolnoj orijentaciji**. Ispitanici heteroseksualne orijentacije koji su izvestili da imaju gej prijatelja/icu imaju prosečan skor 106, oni koji su izvestili da nemaju nijednog/u gej prijatelja/icu-

74, dok oni koji nisu sigurni imaju skor od 96 poena na skali stavova.

ANOVA test $F(2, 139) = 19.65$, $p < .01$ pokazuje da je ova razlika i statistički značajna.

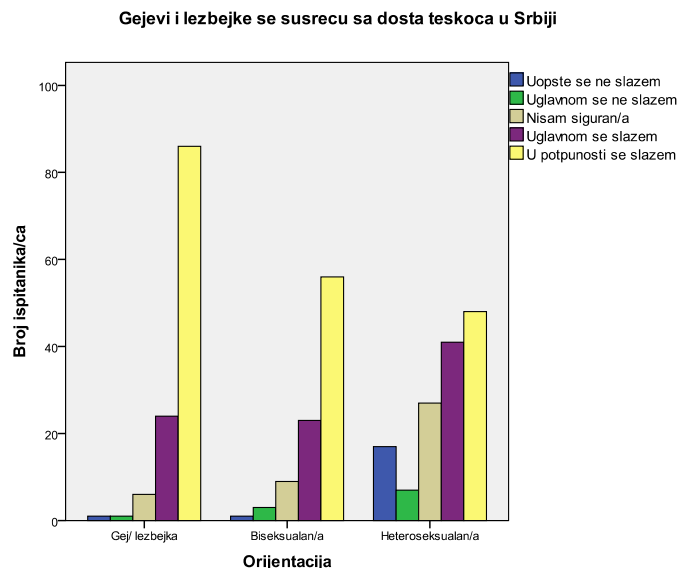
Iz ovog rezultata, međutim, ne možemo zaključiti šta je uzrok a šta posledica tj. da li poznanstvo sa gej osobama utiče na pozitivniji stav, ili, pak, pozitivniji stav doprinosi tome da se heteroseksualni srednjoškolci/ke druže sa gej drugovima/cama. Međutim, neki raniji nalazi ukazuju da je upravo direktan kontakt sa grupom prema kojoj postoje predrasude najjači faktor promene predrasuda.

Percepcija teškoća sa kojima se LGB populacija sreće u društvu

Kako smo u uzorkom obuhvatili veliki broj istopolno orijentisanih srednjoškolaca/ki, bili smo u mogućnosti da ispitamo kako se njihova percepcija teškoća sa kojima se suočavaju razlikuje od percepcije heteroseksualnih učenika/ca koje njima nisu direktno pogođene. Dobili smo tri važna nalaza:

- Istopolno orijentisani učenici/ce češće izveštavaju o tome da se gejevi i lezbejke susreću sa dosta teškoća u Srbiji, kao i da se sreću sa dosta neprihvatanja i diskriminacije u školi, dok se:
- manje sslažu sa konstatacijom da ih država dovoljno štiti i da se o njima i njihovim pravima u školi govori na pozitivan način, u odnosu na heteroseksualne srednjoškolce/ke.

Grafik 7: Percepcija teškoća sa kojima se LG susreću i seksualna orijentacija

Obratimo pažnju na gornji grafik. Istopolno i biseksualno orijentisani/e srednjoškolci/ke imaju zanemarljivo mali broj neslaganja sa gornjom tvrdnjom (plava i zelena polja), dok su ona kod heteroseksualnih daleko izraženija. Možemo zaključiti da **veći broj heteroseksualnih učenika misli da se istopolno orijentisane osobe ne suočavaju sa dosta teškoća kod nas**. Percepcija gej učenika/ca je drugačija - oni i one u daleko većem procentu misle da se suočavaju.

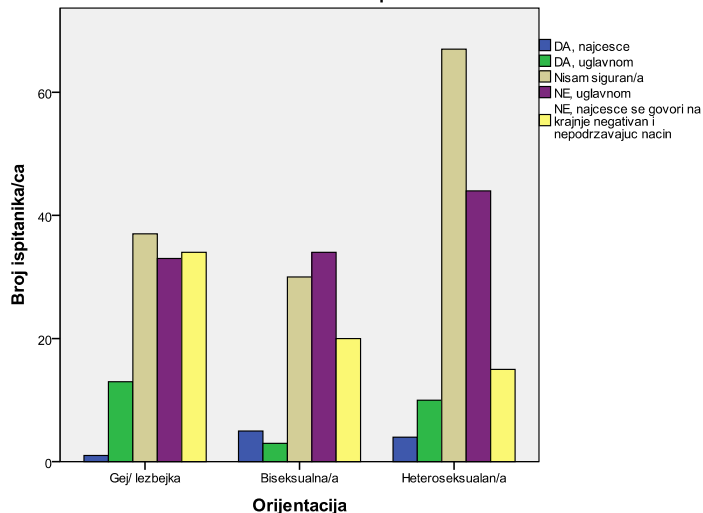
Situacija sa tvrdnjom „Gej učenici/e se sreću sa dosta diskriminacije i neprihvatanja u školi“ je gotovo identična, osim što kod **LGB učenika** uopšte ne postoje plava i zelena polja tj. **svi se slažu da se u školi suočavaju sa dosta neprihvatanja.**

Postoji jaka povezanost između pitanja o teškoćama sa kojima se gej osobe suočavaju i stava o istopolnoj orijentaciji - **što je pozitivniji stav, to je više slaganje sa tvrdnjom o tome da se gej osobe suočavaju sa dosta teškoća u Srbiji.** Pirsonov koeficijent korelacije između skale stavove i odgovora na ovoj tvrdnji je čak 0.7 ($p < .01$), što se smatra izuzetno visokom povezanošću.

Iako ne možemo znati šta je uzrok a šta posledica, verujemo da bi **važna implikacija mogla biti da se na pozitivniji stav možda može uticati upravo preko povećanja svesti o teškoćama sa kojima se lezbejke, gejevi, biseksualke/ci i transseksualne (transpolne i transpolne i transrodne) osobe suočavaju.**

Grafik 8: Predstavljanje seksualne orijentacije u školi po mišljenju ispitanika/ca

Da li se u školi o gejevima, lezbejkama i njihovim pravima govori na pozitivan način od strane profesora?

Ovaj nalaz je važan. Iz njega vidimo da se percepcija istopolno i biseksualno orijentisanih učenika drastično razlikuje od heteroseksualnih. Dok prvi češće izveštavaju o, uglavnom, do krajnje, negativnom i nepodržavajućem načinu govora o ovoj temi, heteroseksualni učenici/e najčešće nisu sigurni. Veliki procenat odgovora „nisam siguran/a“ verovatno potiče od činjenice da se o ovoj temi najčešće ne govori dovoljno ili se čak uopšte ne pominje u školi. **Zabrinjavajuće je međutim, da se veliki broj ispitanika/ca, bez obzira na seksualnu orijentaciju, slaže u tome da se o ovoj temi u školi govori na negativan način.**

Moguće implikacije ovoga na osetljivost osoba u adolescenciji, u vezi sa ovako važnom temom identiteta, su velike i ne smeju se zanemariti.

Razlika u podršci posebnim grupama (bi/trans/interseksualnim)

U kojoj meri podržavate:

	Biseksualne osobe	Transseksualne osobe (koje žele da promene pol operativnim putem)	Interseksualne osobe (koje su rođene sa biološkim karakteristikama oba pola)
U potpunosti ih podržavam	48%	29%	35%
Uopšte ih ne podržavam	6%	15%	5.5%

Tabela 4: Razlika u podršci biseksualnih, transseksualnih i interseksualnih osoba

U gornjoj tabeli su navedeni procenti od ukupnog broja ispitanika/ca koji su prihvatili najekstremnije negativne i pozitivne stavke „u potpunosti ih podržavam“ i „uopšte ih ne podržavam“.

Zanimljivo je da za transseksualne osobe postoji najmanje podrške: samo jedna trećina uzorka (koji većinom ima vrlo pozitivne stavove o istopolnoj orijentaciji), u potpunosti podržava transseksualne osobe. Takođe, za ove osobe postoji najviši procenat odgovora „uopšte ih ne podržavam“, čak tri puta viši nego za druge dve grupe. Možemo pretpostaviti da bi u uzorku koji je reprezentativan za celu populaciju i stoga, manje pristrasan nego naš, ovi procenti bili još nepovoljniji.

Ovaj rezultat ukazuje na to da je **stepen nerazumevanja i neprihvatanja transseksualnih osoba izuzetno visok, čak i u grupama od kojih bi se podrška očekivala**. Ovome sigurno doprinosi i manjak pravih informacija o ovom identitetu, prema kom vlada mnogo predrasuda i nerazumevanja, čak i kod stručnjaka/kinja, koji/e često daju neadekvatne i netačne informacije.

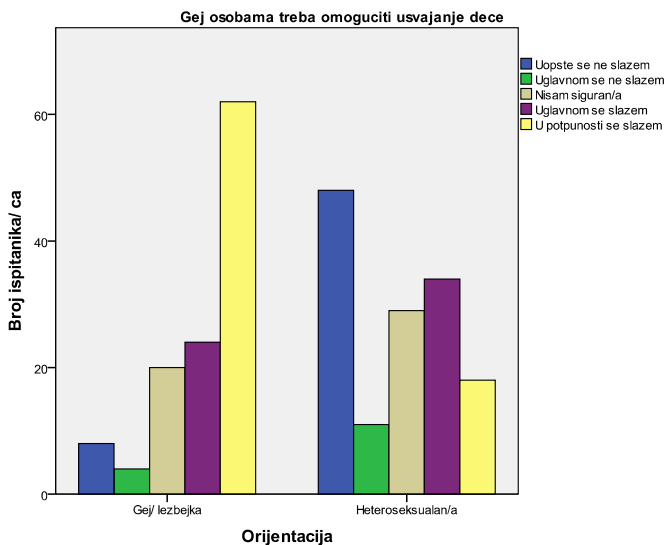
Prava i seksualna orijentacija

Kada su u pitanju prava istopolnih osoba, postoje prava oko kojih u našem uzorku postoji slaganje ispitanika/ca (oko 86%), kao što su: pravo na zaštitu od diskriminacije na poslu i u školi. Nešto manji broj ispitanika/ca (oko 73%) smatra da gej osobama treba omogućiti pravo da naslede imovinu partnera/ke posle njegove/njene smrti, pravo da se retiraju kao članovi/ce porodice u slučaju bolesti partnera/ke, mogućnost sklapanja braka i pravo da nakon rastanka sudski podele zajedničku imovinu. Najmanje slaganja (oko

50%) postoji kada su u pitanju pravo da usvajaju decu, kao i pravo da budu oslobođeni poreza pod istim uslovima kao i heteroseksualni parovi.

Iz ovoga se može zaključiti da je u našem uzorku ispitanika/ca postoji slaganje oko prava koja se tiču zaštite gej osoba, ali se to slaganje smanjuje kada se radi o pojedinačnim pravima koja su privilegija heteroseksualnih osoba i parova. **Najzanimljivije je da kad je u pitanju usvajanje dece, čak i u pozitivno-pristrasnom uzorku samo 50% ispitanika/ca smatra da gej osobe treba da ga imaju.**

Grafik 9: Mišljenje ispitanika/ca o pravu gej osoba da usvajaju decu

Kada se pogleda gornji grafikon u kome su upoređeni stavovi o pravu na usvajanje dece od strane istopolno orijentisanih i heteroseksualnih ispitanika/ca, jasno je da u prvoj grupi ima veći broj prihvatanja i manji broj potpunog odbijanja nego u drugoj, ali je zanimljiva činjenica da **među istopolno orijentisanim ispitanicima/cama ima izvestan broj onih koji su protiv toga da gej parovi usvajaju decu.**

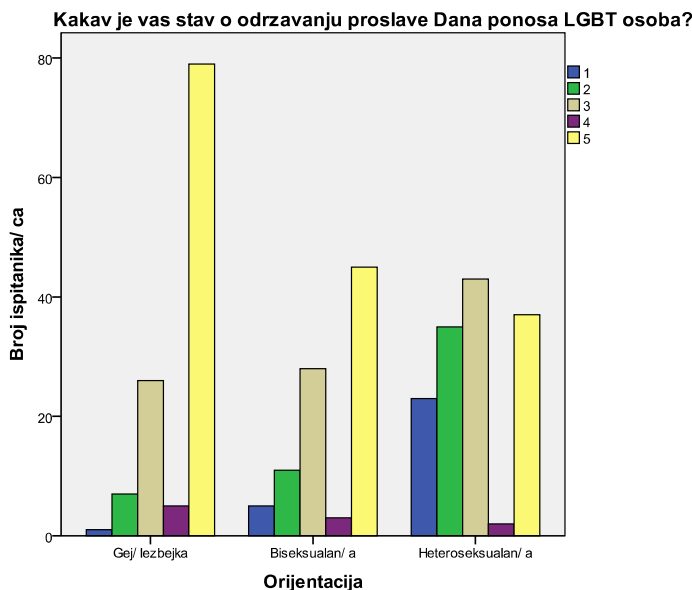
Rezultati su najupadljiviji kad se radi o ovom pravu, ali je važan nalaz da u svakom od navedenih prava postoje gej učenici/ce koji ne misle da pomenuto pravo treba da imaju gej osobe.

Stavovi o Paradi ponosa

Ova pitanja smo uneli u upitnik jer nam je bilo važno da nakon događaja sa proslave Dana ponosa LGBT osoba, koji se odigrao i bio u žiži javnih događanja prvi put u Srbiji prošle (2010.) godine, ali i izazvao veliku količinu nasilja, istražimo mišljenje učenika/ca o njemu.

Ispitanici/e je trebalo da odaberu jednu od pet ponuđenih tvrdnji, tako da je odabir jedne, koja najbolje opisuje njihov stav, isključivao ostale. Prokomentarišaćemo svaku i broj ispitanika/ca koji su ih prihvatili.

Grafik 10: Mišljenje ispitanika/ca o proslavi Dana ponosa

1. Treba ga zakonom zabraniti i na svaki način sprečiti njegovo održavanje
2. Njihova je stvar šta će da rade u svojim kućama ali ne treba im dozvoliti da organizuju javne skupove i promišlju svoje ideje
3. Nemam ništa protiv da ga organizuju ali zbog nasilja koje izazivaju ne bi trebalo da ga organizuju dok ih javnost bolje ne prihvati

4. Nemam ništa protiv takvog skupa treba im dozvoliti da ga organizuju kao i svim drugim ugroženim grupama ali neka se sami štite od nasilja
5. Nemam ništa protiv takvog skupa treba im dozvoliti da ga organizuju i policija ih mora zaštititi kao i sve druge grupe

Pogledajmo prvo ukupnu raspodelu istopolno i biseksualno orijentisanih ispitanika/ca - iako ima prihvatanja svih tvdnji, njihova raspodela je mnogo sličnija u odnosu na raspodelu odgovora heteroseksualnih ispitanika. LGB srednjoškolci/ce u daleko većem procentu smatraju da proslavu Dana ponosa treba dozvoliti i da je policija dužna da zaštititi učesnike/ce. Iako postoji izvestan broj LGB ispitanika/ca koji smatraju da je treba zabraniti, broj heteroseksualnih ispitanika sa takvim mišljenjem je veći.

Posmatranje gornjeg grafika nas upućuje na nekoliko zaključaka:

1. LGB ispitanici/e u najvećem broju smatraju da proslavu Dana ponosa treba dozvoliti (što upućuje na zaključak da im je ova dozvola važna).
2. Dosta zastupljen stav je i da je treba odložiti dok javnost bolje ne prihvati LGBT osobe (nešto manje kod LGB ispitanika/ca, nego kod heteroseksualnih).
3. Postoji veliko neslaganje između LGB ispitanika/ca i heteroseksualnih o zabrani - zabranu najvećim delom zagovaraju ovi drugi. Kada se uporede prvi zaključak, o važnosti dozvole za LGB i mišljenju da je treba zabraniti, koje zastupaju heteroseksualni/e ispitanici/e, dovodi nas do zaključka da postoji ozbiljan sukob. Moguće

je da kod heteroseksualnih srednjoškolaca/ki ne postoji dovoljno razumevanja o tome zašto je gej osobama važno obeležavanje ovog dana, posebno kada se ima na umu da se upravo oni najvećim delom zalažu za princip „njihova- je- stvar- šta- će- raditi- u- svojim- kućama, ali- ne- treba- javno da- promovišu- svoje- ideje“.

Kada uporedimo to sa pravima LGBT osoba za koje se ispitanici/e zalažu, u kojima dominiraju prava o zaštiti od diskriminacije na poslu i u školi, ali ne i mnoga pojedinačna prava koja su važna za prepoznavanje LGBT osoba kao ravnopravnih građana/ki, možemo zaključiti da se ono što se obično smatra „podrškom“ često zaustavlja na tome da ne treba da bude nasilja. Međutim, prava podrška, koja bi potekla od suštinskog razumevanja potreba i problema onako kako ih vide LGBT osobe - često izostaje.

Homofobija u srednjoj školi

Sada ćemo prokomentarisati pojedinačne tvrdnje koje se odnose na srednju školu. Već je opisano da se ispitanici/e prilično slažu u tome da se o istopolnoj orijentaciji u školi govori uglavnom na negativan i nepodržavajući način.

Takođe, ispitanici/e se, bez obzira na seksualnu orijentaciju, u velikoj meri slažu da se gej učenici sreću sa dosta neprihvatanja i diskriminacije u školi (mada se izvestan broj heteroseksualnih ispitanika češće ne slaže sa ovom tvrdnjom).

Tvrđnja „Potpuno mi je ok da sedim u klupi sa gej osobom“ pokazuje upadljivu razliku između ispitanika i ispitanica. Unutar heteroseksualne grupe ispitanika/ca, žene daleko češće prihvataju da sede u klupi sa gej osobom od muškaraca, koji ovo odbijaju.

Tvrđnja „Potpuno mi je ok da imam gej profesora/ku“ pokazuje da se čak 13% naših ispitanika/ca ne slaže sa ovom tvrdnjom. Unutar heteroseksualnog uzorka, ponovo je upadljivo daleko češće odbijanje tvrdnje od strane ispitanika. Ovo ukazuje na još jedan važan problem—diskriminaciju koju profesori istopolne orijentacije mogu trpeti na svom poslu.

Preporuke

Istraživanje koje smo sproveli nam je omogućilo da steknemo neke uvide u to kako se tema seksualne orijentacije tretira u školama, kao i da dodjemo da preporuka o tome koje strategije bi se mogle koristiti u cilju pozitivne promene stavova srednjoškolaca/ki o LGBTIQ populaciji.

1. Kako su muški pol i pobožnost bili najjače povezani sa negativnim stavovima, buduće napore treba usmeriti pre svega na **sadržaje koji se tiču religije i seksualne orijentacije** (o tome da nisu nespojivi, da postoje alternativna tumačenja biblijskih, kao i tekstova drugih svetih knjiga, odnosno teoloških učenja, akcentovanje prihvatanja umesto osude itd.). Posebno zato što unutar LGBTIQ uzorka ima dosta pobožnih ispitanika/ca, koji se nalaze u osetljivom periodu formiranja identiteta, a religioznost je, kao i seksualna orijentacija, njegov važan deo⁷.
2. Raditi **na povećanju svesti o teškoćama sa kojima se LGBTIQ osobe sreću** u školi i svakodnevnom životu, jer je ona visoko povezana sa pozitivnijim stavovima.

⁷ Preporučujemo tekst Johna Boswella “Arhetipovi gej ljubavi u hrišćanskoj istoriji” (Časopis za kvir teoriju i kulturu QT, br. 3-4, godina 1, Gayten-LGBT, Beograd, 2010, str. 140-162).

3. Kako je u ekstremno negativnom stavu veoma izražena emotivna komponenta, sama predavanja verovatno nisu dovoljna, jer se iracionalno zasnovane predrasude teško mogu promeniti samo racionalnim argumentima kao što su zabrane, zakoni, predavanja i sl. Potrebno je raditi istovremeno i na emotivnoj komponenti, a to se verovatno može izvesti preko **personalizovanja i omogućavanja kontakta sa LGBTIQ osobama** (video klipovi sa ličnim pričama, otvoreno LGBTIQ predavači/ce, filmovi⁸ itd.)
4. Kako su **transseksualni identiteti** povezani sa najmanje podrške, **uključiti adekvatne sadržaje** o ovom identitetu, pravima i problemima sa kojima se sreću.
5. **Ponuditi posebne sadržaje** (preko preporučivanja literature, isticanja plakata, predavanja na časovima građanskog vaspitanja, psihologije, sociologije, ustava...) **LGBTIQ učenicima** koji se zbog drugačije seksualne orijentacije ili rodnog identiteta osećaju usamljeno, neprihvaćeno i loše (jer su u ovom trenutku suočeni sa dosta neprihvatanja i odsustvom informacija ili pak izloženi uglavnom negativnim informacijama o svom identitetu).
6. U vezi sa prethodnim, veoma je važno **edukovati stručne saradnike/ce u školama o seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu**, savremenim standardima i ponuditi im mrežu podrške kojoj se mogu obratiti za dodatne informacije i podršku u radu sa LGBTIQ učenicima/cama.

⁸ Na primer: "For the Bible Tells Me So" (režija Daniel Karlslake, 2007), "Sex, Lies and Gender" (režija David Elisco, 2009), "Angels in America" (režija Mike Nicols, 2003).

RADNA GRUPA ZA INKLUZIVNO OBRAZOVANJE PRI POVERENIŠTVU ZA RAVNOPRAVNOST

Kako je ranije pomenuto, Radnu grupu za inkluzivno obrazovanje osnovala je u decembru 2010. godine Poverenica za ravnopravnost, Nevena Petrušić, s prvobitnom zamisli da svoj rad u vidu izrade zajedničkog dokumenta - analize udžbeničkih sadržaja i izrade konkretnih preporuka - završi do kraja marta 2011. Petočlana Radna grupa sastavljena je od članica i člana, koje/i su/je aktivistkinje/aktivista pri relevantnim organizacijama civilnog društva koje se bave promocijom i zaštitom prava dece i odraslih iz osetljivih društvenih grupa i razvojem obrazovanja u Srbiji. Članovi/ce radne grupe:

1. Kosana Beker, koordinatorka
(zamenica Poverenice za ravnopravnost)
2. Adriana Zaharijević, članica
3. Biljana Janjić, članica
4. Ivana Pražić, članica
5. Zoran Zlatković, član
6. Đurđica Ergić, članica

Do sada (kraj maja) je izrađena tek radna verzija tog dokumenta, uz nadu da će konačni dokument biti objavljen u najskorije vreme. Završni dokument podrazumeva analizu sadržaja srednjoškolskih i osnovnoškolskih udžbenika i mapiranje rasističnih, mizoginih, seksističkih, homofobičnih,

transfobičnih, i drugih sazajno-edukativnih elemenata na kojima se ideologije isključenja, represije i nasilja nad naj-ugroženijim manjinskim grupama u srpskom društvu (Ro-mi/Romkinje, žene, LGBT TIAQ populacija, osobe s invaliditetom i deca) održavaju i usvajaju, a suprotne su cilju izgradnje otvorenog i demokratskog društva.

Uz to, dokument uključuje i formulisanje najkonkretnijih preporuka kojima se dato stanje stvari - visok procenat netačnih, diskriminatornih, uvredljivih, utajenih ali i otvoreno mizoginih, rasističnih, homofobičnih, ksenofobičnih, transfobičnih i versko-etnički isključivih - udžbeničkih sadržaja mora ne samo reformisati, već prevashodno transformisati u relevantna i tačna znanja o ljudskoj seksualnosti, istopolnosti, raznovrsnoj (ne-binarnoj, odnosno isključivo muško-ženskoj) polnosti, istorijskim i savremenim verskim praksama u nerepresivnim društvima, etničkim grupama, raznovrsnim telesnostima i bojama kože, kulturama širom sveta, invaliditetima i životu osoba s njima, itd.

Ukratko, do dolaska do sadržaja koji bi proizvodili znanje o pluralizmu i otvorenom društvu, različitostima i solidarnosti, očekivani dokument Radne grupe pri Povereništvu će omogućiti podršku grupama civilnog društva koje predstavljaju najugroženije manjinske grupe, kao i nezavisnim i institucionalizovanim istraživačicama/istraživačima, da pristupe ne samo izradi studija i predloga novih udžbeničkih sadržaja, već i da organizuju i akredituju programe obuka zaposlenih u obrazovnom sistemu (kako samom nastavnom osoblju, tako i zaposlenima u Ministarstvu obrazovanja, Zavodu za unapređenje obrazovanja i vaspitanja i Nacionalno prosvetnom savetu). Očekuje se da bi uz dodatnu obaveznu edukaciju relevantni/e administrativno-politički/e akteri/ke stekli/e na-

josnovnija znanja o pluralizmu i otvorenom društvu, ljudskoj seksualnosti, položaju Roma/Romkinja, potrebama osoba s invaliditetom, pravima dece i sl. koja im nedostaju u trenutnom odobravanju netačnih, diskriminatornih i uvredljivih udžbenika i nastavnih učila, a kao nužan preduslov reforme i transformacije obrazovnih sadržaja u Srbiji.

U nastavku ovog teksta reprodukujemo originalni dokument koji je izradio Radni tim nevladinih organizacija Gej Strejt Alijanse i Gayten-LGBT, angažovanih na promociji prava, kulture i egzistencije LGBT TIAQ osoba u Srbiji. Dokument nosi naslov „**Preporuke za poboljšanje sadržaja nastavnih učila i udžbenika u osnovnim i srednjim školama u pravcu poštovanja ljudskih prava seksualnih manjina, društvene inkluzije i ravnopravnosti**“, a podržao je ga niz organizacija civilnog društva koje se bave promocijom prava seksualnih manjina i kvir egzistencijom, kao i nezavisni aktivisti/aktivistkinje.

Ovde je značajno napomenuti da se insistiranje na terminologiji može shvatiti kao sredstvo političkog delovanja. Naime, u Zakonu o zabrani diskriminacije iz 2009. godine termini *homofobija* i *transfobija* nisu u upotrebi, dok se u praksi nailazi na diskriminaciju i nasilje strukturisano upravo na tim ideološko-psihološkim pozicijama. Dakle, da bi se prepoznao instrument isključenja i nasilja nad pojedinkama i pojedincima istopolne seksualno-emotivne orijentacije, odnosno ne-binarni rodosti/polnosti, smatrali smo neophodnim da ponovo imenujemo specifične instrumente praktično-političkog isključenja, diskriminacije i nasilja nad ovim osobama.

Uz to, termini „LGBT TIAQ“ i „seksualne manjine“ naizmenično su u upotrebi u dokumentu takođe kao posledica

promišljanja budućeg strateškog delovanja. Naime, dok bi se pod „seksualnim manjinama“ moglo pozivati na grupna, odnosno manjinska prava, pojedinačne identitetske odrednice podvedene pod akronim „LGBTTIQ“ podvlače da u pitanju mogu biti (kao što i jesu) kršenja pojedinačnih prava neheteronormativnih državljanke/državljana Srbije.

Preporuke za poboljšanje sadržaja nastavnih učila i udžbenika u osnovnim i srednjim školama u pravcu poštovanja ljudskih prava seksualnih manjina, društvene inkluzije i ravnopravnosti⁹

1. UOČENI PROBLEMI – LGBTTIQ LJUDSKA PRAVA I MANJINSKI STATUS

Trenutna zvanična politika pridruživanja Srbije Evropskoj uniji usmerena je ka institucionalnim i sistemskim reformama u pravcu usvajanja politika, zakonskih regulativa i vrednosnih sistema na snazi u demokratskim državama koje pomenuti geopolitički prostor sačinjavaju. Budući da se demokratsko društvo temelji na kreiranju državnih politika i praksi u skladu s inicijativama i preporukama civilnog sektora organizacije civilnog društva usmerene ka poboljšanju

⁹ Inicijativu za inkluzivno obrazovanje pokrenule/i su aktivisti/aktivistkinje nevladinih organizacija koje se bave promocijom prava, kulture i egzistencije seksualnih manjina: Gej Strejt Alijansa (GSA) ispred kojeg u izradi dokumenta za Radnu grupu pri Povereništvu učestvuje Lazar Pavlović s Ivanom Pražić koja predstavlja organizacije Gayten-LGBT (Centar za promociju ljudskih prava seksualnih manjina) i Centar za kvir studije. Ovaj tekst sastavila je Ivana Pražić uz sugestije aktivista/aktivistkinja pomenutih organizacija.

položaja, zaštiti i promociji prava **seksualnih manjina**, ali i kulturnog i ekonomskog prosperiteta **LGBTTIQ**¹⁰ osoba u Srbiji kao jedne od najugroženijih manjinskih grupa u srpskom društvu prepoznaju važnost *neodložnog* reformisanja osnovnog i srednjoškolskog obrazovnog sistema u Srbiji u cilju sistemске i sistematične eliminacije *homofobije* iz sadržaja udžbenika i nastavnih učila.

*Homofobija*¹¹ je prepoznata kao *instrument isključenja, diskriminacije i/ili nasilja* nad LGBTTIQ građanima/građankama pre svega, a potom i nad svim građankama/građanima koje/i se prema ovoj manjinskoj grupi afirmativno odnose. Homofobija nije urođena niti nužna ljudska odlika, već predstavlja vrednosnu, odnosno ideološku poziciju¹² koja se usvaja kako primarnom (porodica), tako i sekundarnom (škola) socijalizacijom, a (re)produkuje se kroz diskurzivne

¹⁰ Akronim „LGBTTIQ“ je međunarodno priznat i usvojen politički korektan način jezičkog obeležavanja legitimnih neheteronormativnih seksualnih orijentacija, odnosno rodni i polni identiteta osoba (u prethodnom tekstu „seksualnih manjina.“ Tekst ovog dokumenta koristiće oba termina u zavisnosti od konteksta.) čiji ukupan broj u svakom društvu iznosi oko 10% celokupne populacije. Pojedinačno, „L“ označava lezbejke, „G“ gejeve, „B“ biseksualce/biseksualke, „T“ transrodne osobe, „T“ transpolne osobe, „I“ interseksualke/interseksualce i „A“ aseksualne osobe „Q“ osobe kvir (neheteronormativne) seksualne egzistencije.

¹¹ Ovaj dokument fokusira se na potrebu eliminacije homofobije kao instrumenta isključenja na osnovu seksualne različitosti, iako LGBTTIQ osobe mogu biti višestruko diskriminisane i po drugim osobama, recimo invaliditetu, rasi, obrazovnom/socijalnom statusu, rodnom režimu (žene), verskoj pripadnosti, itd.

¹² Na nivou režima koji su se temeljili na homofobiji podsećamo na nacističku Nemačku gde su homoseksualci ubijani u koncentracionim logorima.

prakse utemeljene na neznanju, zamagljivanju i/ili utaji činjenica, empirijskih istraživanja i naučnih zaključaka. Recimo, iako je Svetska zdravstvena organizacija još 1990. godine uklonila homoseksualnost s liste (mentalnih) bolesti, Srpsko lekarsko društvo je pre šest godina (2005.) i dalje smatralo je da je neophodno da se konsultuje sa svetskim naučnim institucijama o tome da li je homoseksualnost bolest.¹³

Transfobija je instrument diskriminacije (nasilja nad i isključenja) specifično transpolnih i transrodnih osoba, bez obzira na njihovu seksualnu orijentaciju

Stoga i ne čudi sledeći nalaz istraživanja *Predrasude na videlo*¹⁴ Gej Strejt Alijanse: „**Kada je reč o negativnim tvrdnjama, može se reći da je došlo do neznatnog porasta homofobije, najopštije rečeno.** Jedino je kod tvrdnje da je homoseksualnost bolest došlo do malog pada broja onih koji se sa tim slažu, sa 70% na 67%. Ipak, ovaj broj je i dalje veoma visok i govori o upornom „odolevanju” javnog mnjenja činjenici da je homoseksualnost davno skinuta sa zvaničnih lista bolesti. I po svim ostalim tvrdnjama homofobija je i dalje veoma visoka, u nekim aspektima nešto i viša nego ranije (na primer, za 6% je više onih koji smatraju da je homoseksualnost veoma opasna po društvo – 50% naspram 56%)“ (str. 8).¹⁵

¹³ Vidi: <http://www.gay-serbia.com/press/2005/05-11-10-politika-bolest-ili-izbor/index.jsp>, i <http://www.labris.org.rs/reagovanja/odgovor-srpskog-lekarskog-drutva.html>.

¹⁴ *Predrasude na videlo: Homofobija u Srbiji 2010.* (Istraživanje i analiza javnog mnjenja). Gej Strejt Alijansa uz pomoć CESID-a. Beograd, 2010.

¹⁵ Uporedi: Javno mnjenje o diskriminaciji i nejednakosti u Srbiji za 2009. i 2010. Strategic Marketing research (februar 2009.) i Ipsos/ Strategic Marketing (2010.).

Obrazovni sistem igra važnu ulogu u procesu socijalizacije dece, odnosno adolescentkinja i adolescenata kako u pogledu učenja rodni uloga i društveno prihvatljivih obrazaca (seksualnog) ponašanja, tako i u pogledu usvajanja određenih vrednosti i stavova. Da bi se obrazovni sistem u Srbiji mogao koristiti kao instrument za stvaranje otvorenog i tolerantnog društva, deo njegovog sadržaja mora se u potpunosti izmeniti (i/ili ukloniti). Time bi se zaustavilo dalje ukorenjivanje homofobije, predrasuda i stereotipa, ali i reprodukovanje netačnosti i neznanja uperenih protiv neheteroseksualnih (LGBTTIQ) pojedinaca/pojedinki, čime se LGBTTIQ populacija diskriminiše, a sve maloletne osobe koje se školuju lišavaju prava na tačnost informacija i znanja koja se obrazovanjem stiču.

Visok stepen homofobije u srpskom društvu pomažu i mediji i informisanje u vezi s istopolnom orijentacijom – iako se u brošuri *Godišnji izveštaj o položaju LGBTTIQ populacije u Srbiji* (Labris, Beograd, 2009.) konstatuje pomak u broju i kvalitetu objavljenih tekstova u štampanim medijima u odnosu na prethodne godine, i dalje se homoseksualnost artikuliše i kroz izrazito negativnu terminologiju: „Pogrdni i uvredljivi termini kojima su nazivani pripadnice/ci LGBTTIQ populacije u analiziranim dnevnicima i nedeljnicima su: **greška prirode, izabranici greške prirode, ružičasti, nakaze, nastrani, nastrani i bolesni, promiskuitetni, satansko okupljanje, radioaktivni gejevi, lezbača, lezbejčure, lezbo, pederčina, homić.**“ (str. 8).

Uz to, istraživanje na temu *LGBTTIQ osobe i njihova svakodnevnica u Srbiji*¹⁶ pokazuje da je od 183 LGBTTIQ

¹⁶ Autorka istraživanja „Nasilje: LGBTTIQ osobe i njihova svakodnevnica u Srbiji“ je Isidora Jarić, a ono predstavlja deo većeg siste-

ispitanika/ca, njih **10,93% doživelo je fizičko, a čak 46,99% i neku vrstu psihološkog nasilja (među koje spadaju i vređanje, ismevanje, zlobno ogovaranje, ponižavanje, odbacivanje, verbalne pretnje, ucene, preteća pisma, seksualno uznemiravanje i oštećenja i krađa imovine). Čak 50% ispitanika/ka zbog straha od homofobične reakcije zaposlenih ne prijavljuje pretrpljeno fizičko nasilje policiji.**

I dok 68% mladih smatra da je LGBT pitanje važno društveno pitanje, tek oko 40% prihvata društvo u kome je homoseksualnost normalna stvar. Iako je situacija nezadovoljavajuća, mogli bismo reći da postoji 'međuprostor' u kome je, čini se, moguće raditi na prevazilaženju razlika, otklanjanju straha, kao i učenju tolerancije među mladima.¹⁷

Osim što izostanak sistemskog i sistematskog rešavanja problema homofobije u društvu instrumentalizuje nasilje i sprečava razvoj demokratskog poretka, posledice nesuzbijanja homofobije među mladima su i ekonomski neodržive za Srbiju. Naime, postupanje države u slučajevima homofobije, odnosno nasilja nad LGBTTIQ osobama, ima veliki uticaj na percepciju Srbije kao pravne države. Drugim rečima, uspostavljanje vladavine prava svakako stimulatивно

matskog istraživanja ove teme koje od 2005. zajednički sprovodi nekoliko nevladinih organizacija za promociju LGBT prava iz Beograda i Novog Sada (Labris, Gayten-LGBT, Lambada, NLO, Queerria). Celokupno istraživanje biće objavljeno tokom 2011. godine. Ovu referencu dostavila je Labris: Organizacija za lezbejska ljudska prava.¹⁷ „Rodna i LGBT diskriminacija: Postoji i uspeva Osnovna studija o stavovima mladih o rodnoj i LGBT ravnopravnosti“ je neobjavljeno istraživanje čija je autorka Sunčica Vučaj. Sprovedeno je u okviru projekta Doprinos mladih antidiskriminacionoj politici u 2010. a koji je vodila NVO Atina iz Beograda.

deluje na ekonomski rast, budući da ostvaruje unutrašnju stabilnost zemlje i privlači strana ulaganja.

Osim istraživanja o kojima će uskoro biti više reči, nedavni istorijski događaji jasno svedoče o dubokoj ukorenjenosti homofobije u Srbiji. Naime, iako je 10.10.2010. godine održana Parada ponosa u Beogradu – za razliku od Parada 2009. i 2001. godine, čije održavanje je sprečila eskalacija nasilja – oko 150 pripadnika teško naoružanih policijskih snaga koje su štatile učesnice i učesnike Parade ranjeno je u sukobu s nasilnicima. U širenju nasilja na ulicama Beograda mahom su učestvovali, prema rečima gradonačelnika Beograda Dragana Đilasa, mladići (adolescenti), a pričinjena je materijalna šteta u vrednosti od milion evra.

2. DISKRIMINACIJA SEKSUALNIH MANJINA U ŠKOLSKOM SISTEMU I VAN NJEGA

U nedavno objavljenom godišnjem Izveštaju Evropske komisije o napretku Srbije u procesu evropskih integracija za 2010. godinu, posebno su navedene najugroženije marginalizovane grupe u koje spadaju Romi/Romkinje, osobe sa invaliditetom, LGBTTIQ populacija i žene, kao i potreba da se državni organi ozbiljno bave smanjenjem nasilja i diskriminacije sa kojima se ove grupe svakodnevno suočavaju. Kao jedno od prioriternih polja angažovanja državnih organa (među kojima su i sva Ministarstva) na koje država treba da usmeri svoje aktivnosti navedena je i oblast obrazovanja.

Proces demokratizacije Srbije i demokratizujućih reformi državnog sistema omogućio je organizacijama civilnog društva, nezavisnim vladinim telima, i nezavisnim, odnosno

institucionalizovanim istraživačicama/istraživačima da se usredsrede na prikupljanje podataka o oblicima, vrstama, rasprostranjenosti i načinima perpetuiranja diskriminativnog ponašanja, razmišljanja/govora i postupanja kako kroz državne, tako i kroz institucije društva. Sticanje takvih znanja neophodno je za uklanjanje prepreka na putu razvoja demokratije i unapređivanja ravnopravnosti među, odnosno uključenosti u društvo svih građana i građanki, ukidanja diskriminacije i nasilja nad manjinskim grupama u društvu, odnosno primene zakonodavnih odredbi koje zabranjuju diskriminaciju u praksi.

Istraživanja fokusirana na sadržaje nastavnih udžbenika i stanje u obrazovnim ustanovama i sistemu ukazuju na postojanje diskriminativnih praksi, stavova i nastavnih sadržaja u sistemu osnovnog i srednjoškolskog obrazovanja u Srbiji u odnosu na poznavanje ljudske seksualnosti uopšteno govoreći, a posebno na znanja o istopolnoj seksualno-erotivnoj orijentaciji i ljudskim pravima seksualnih manjina u demokratskom društvu. Pre nego što razmotrimo rezultate istraživanja i konkretne primere diskriminativnih sadržaja pojedinih učila, ovde je neophodno napomenuti uočljivu i preovlađujuću odsutnost bavljenja diskriminacijom nad LG-BTTIAQ populacijom čak i u onim istraživanjima nevladinog sektora, odnosno izveštaja vladinih tela u kojima seksualnost (pol i rod) predstavljaju analitičke jedinice za ustanovljavanje stepena diskriminacije, položaja neravnopravnosti i isključenja, odnosno nasilja nad manjinskom populacijom (ženama).¹⁸ Retka istraživanja među organizacijama nevla-

¹⁸ Vidi Stjepanović-Zaharijevski, D., Gavrilović, D., Petrušić, N. 2010. *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost. Analiza nastavnog materijala za osnovnu i srednju školu*. Beograd: UNDP. Uporedi i *Izveštaj pokrajinskog ombudsmana za 2009. godinu*.

dinog sektora u kojima se otvoreno govori o predrasudama, stereotipima, ali i nasilju nad homoseksualcima u školama su dragocena jer otkrivaju alarmantnu rasprostranjenost najrazličitijih oblika diskriminacije značajnog segmenta LG-BTTIAQ populacije, u srednjoj školi.¹⁹

Autorka istraživanja koje će biti objavljeno tokom 2011. godine na temu *Diskriminacija i nasilje na osnovu seksualne orijentacije u okviru vršnjačkih grupa*²⁰ u uvodnom delu, tako, navodi da je taj istraživački projekat pokrenut usled **nepostojanja istraživanja koja se bave ovom tematikom i neophodnosti osveščivanja šire javnosti o postojanju homoseksualne omladine i njihovim specifičnim problemima u periodu intenzivnog odrastanja.**

3. DISKRIMINACIJA LG-BTTIAQ OSOBA UDŽBENIČKIM SADRŽAJIMA:

Jedino do sada objavljeno istraživanje koje se bavi analizom jednog broja srednjoškolskih udžbenika u odnosu na tretman fenomena homoseksualnosti sprovela je organizacija

¹⁹ Vidi Batić, S., Vukičević, J., Zlatković, Z., Milinković, M. „Rezultati istraživanja o prisutnosti i oblicima nasilja“ realizovanog u okviru projekta „Srbija, zona Nenasilja“ od strane Organizacije kreativnog okupljanja (OKO) kao nosioca projekta.

²⁰ Pun naziv istraživanja je *Diskriminacija i nasilje na osnovu seksualne orijentacije u okviru vršnjačkih grupa: Analiza i interpretacija istraživanja drugih autora o problemima diskriminacije i nasilja nad LGBT osobama u periodu aktivnog školovanja*, autorka: Tanja Dobrić-Brankov. Istraživanje je implementirala **Labris: Organizacija za lezbejska ljudska prava** (koja je i dostavila ovu referencu) tokom 2010. godine, a biće objavljeno tokom 2011.

Gayten-LGBT.²¹ O transrodnosti, interseksualnosti, biseksualnosti i transpolnosti u srednjoškolskim i osnovnoškolskim udžbenicima do sada nema objavljenih istraživanja. Niz otvoreno diskriminativnih primera sadržaja pojedinih srednjoškolskih učila koji će u nastavku teksta biti navedeni potiču iz pomenute brošure *Ka nehomofobičnoj srednjoj školi*, koja sadrži (kvalitativnu i kvantitativnu) analizu udžbenika iz sociologije, istorije umetnosti, filozofije, biologije, psihologije i Ustava i prava građana u upotrebi tokom 2007. godine. Uz to, u brošuri su izneti i rezultati istraživanja stavova srednjoškolaca/srednjoškolki u vezi s različitim (nevećinskim) seksualnim i emotivnim odnosima s jedne strane, odnosno gej osobama²² s druge. Na strani 177 među zaključcima istraživanja navodi se zabrinjavajući podatak da **svaka/i peta/i ispitanica/ispitanik gej osobama poriče čak i pravo na život i smatra da ih treba istrebiti.**

Sva istraživanja udžbenika obuhvatila su kvantitativnu i kvalitativnu, odnosno analizu vizuelnog sadržaja (gde je to primenljivo), korišćenog jezika, opšteg i partikularnog epistemološkog okvira, konkretnih primera korišćenih u udžbenicima, kao i literature koju su autori/autorke udžbenika koristili/e u prikazu (homo)seksualnosti, seksualnih orijentacija i ponašanja, ali i (ne)vidljivosti **LGBTIAQ** istorijskih i savremenih ličnosti. U nastavku navodimo neke od zaključaka sprovedenih analiza u odnosu na tretman istopolne seksualno-emotivne orijentacije, ljudske seksualnosti i tretmana homoseksualnosti do kojih su autori/autorke istraživanja došli/e.

²¹ Vidi *Ka nehomofobičnoj srednjoj školi. Analiza dela srednjoškolskih udžbenika u vezi sa tretmanom homoseksualnosti*. Urednik: Dušan Maljković. Beograd, 2008.

²² Strane 151-180 brošure.

Autorka analize i preporuka za poboljšanje udžbenika iz sociologije,²³ dr Ivana Spasić (sociološkinja) u razmatranju tematike roda, seksualnosti i homoseksualnosti nedvosmisleno konstatuje da „homoseksualnost (i druge manjinske prakse i identiteti), kao tema, pitanje i pojava ne pominje se nigde, ni u kom obliku, ni u najimplicitnijem sadržaju. Čitaoci ove knjige ne mogu iz nje steći nikakvu ideju da nešto takvo postoji, niti u društvenoj stvarnosti, niti u sociologiji, kao predmet istraživanja i promišljanja. Celokupna oblast roda i seksualnosti jedva da je predstavljena“ (str. 15-16).

U udžbeniku za predmet Ustav i prava građana²⁴ autor analize²⁵ Milan Marinković između ostalog nalazi da iako je „problematici ljudskih prava posvećeno čitavo III poglavlje ovog udžbenika“, i uprkos tome što su prava seksualnih manjina „sastavni deo ljudskih prava u mnogim državama sveta“, „u samom udžbeniku se ona nigde ne pominju“ (str. 39).

Udžbenik iz filozofije²⁶ razmatrao je Dušan Maljković, uočavajući da je pomenuto nastavno učilo potpuno rodno nesenzibilno i neosetljivo na seksualne razlike, „politički nereflektovano (a opet konzervativno pozicionirano)“, da

²³ Analiza udžbenika *Sociologija* za III razred stručnih škola i IV razred gimnazije (izdavač: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 2005.) čiji su autori Milovan Mitrović i Sreten Petrović izložena je na stranama 11-27 pomenute brošure.

²⁴ Autor udžbenika za III i IV razred stručnih škola i IV razred gimnazije (izdavač: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 2005.) je Radošin Rajović.

²⁵ Strane 29-52 brošure.

²⁶ Autori udžbenika za IV razred gimnazije i srednje stručne škole su Mile Savić, Vladimir N. Cvetković i Nenad Cekić (izdavač: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 2004.). Analiza udžbenika je na stranama 55-80 brošure.

„nigde ne dekonstruiše stereotipe kao izvore netolerancije, niti poziva na njihovo preispitivanje, tako da ne služi dominantnom trendu *vaspitanja za demokratiju*, niti doprinosi vrednostima tzv. otvorenog društva. Nevidljivost homoseksualnosti kao društvenog fenomena“ doprinosi njenom ostanku „u sferi prohibitive sklonosti, sa svim pripadajućim predrasudama“ (str. 77).

Autorka analize udžbenika za predmet istorija umetnosti²⁷ sprovela je mr Ivana Pražić uz zaključak da je (homo) seksualnost „potpuno nezastupljena u udžbeniku“, u kom je predstavljena „istorija likovnih umetnosti koju su stvarali ne nužno asekualni koliko pre svega heteroseksualni (implicitno: ne-homo i ne-biseksualni, kamoli transrodni) ljudi i tek poneka žena“ (str. 95). Dakle, mišljenje je autorke analize da je udžbenik napisan „u skladu s patrijarhalnim vrednosnim sistemom koji na jasan način normira seksualno ponašanje“ i da je zbog toga „seksualnost koja prelazi okvire takvog ponašanja shvaćena kao socijalna pretnja“ (str. 94).

Kristijan Ovari analizirao je udžbenike za nastavu iz predmeta biologija,²⁸ između ostalog zaključivši da nastavni program posmatra temu razmnožavanja „u užem smislu, pri čemu je program ograđen od bilo kakve priče o seksualnosti, ne razgraničavajući *polnost* i *seksualnost*, ne ukazujući na to da u ljudskim zajednicama postoje i kulturološki faktori koji utiču na dalji razvoj naše vrste“ (str. 104-105). Uz to, autor analize primećuje i da „program biologije nema u sebi homofobičnih elemenata“, ali da „čitalac kreće od po-

²⁷ Autorka udžbenika za I i II razred likovne i III razred ugostiteljsko-turističke škole je Vidosava Galović (izdavač: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 2003.).

²⁸ Spisak analiziranih udžbenika je na stranama 102-103, a analiza na stranama 103-115 brošure.

zatih načina razmnožavanja i stiče utisak da su to *normalni* načini razmnožavanja u živom svetu, što znači da je bilo kakav kontakt seksualnog karaktera u živom svetu koji nije nalik na *normalan* u stvari *nenormalan*, što je netačno, jer svi mehanizmi u prirodi su *normalni*, pitanje je samo koliko su *učestali* (str. 105).

Autorka analize različitih srednjoškolskih udžbenika iz psihologije²⁹ Jelena Zulević obrađujući udžbenik psihologije za gimnazije između ostalog primećuje da se „homoseksualnost spominje na svega dva mesta“ od kojih se na jednom „otvoreno patologizuje“ svođenjem na „poremećen odnos hormona“ (str. 131-133). U udžbeniku psihologije za turističke, ugostiteljske i škole za lične usluge autorka nalazi da se „homoseksualnost pominje na samo dva mesta i to u odeljku posvećenom prostituciji!“, u problematičnom kontekstu gde se istopolna seksualno-ektivna orijentacija pominje posle „zoofilije i nekrofilije (oblici ponašanja koji su u svim klasifikacijama svrstani u psihičke poremećaje), odnosno u okviru dela o prostituciji koji se tretira kao patološki društveni fenomen“ (str. 135-136).

S obzirom na alarmantne nalaze pomenutih analiza, u kojima se detaljno navode i analiziraju primeri kako direktne tako i indirektne diskriminacije, isključenja, kao i perpetuiranja netačnosti o istopolnoj seksualno-ektivnoj orijentaciji, ali i transrodnosti, transpolnosti i interseksualnosti u do sada analiziranim udžbenicima, organizacije koje se bave promocijom prava, kulture, i egzistencije seksualnih manjina predlažu sledeće:

²⁹ Analiza udžbenika reprodukovana je na stranama 117-149 brošure, a njihov kompletan spisak dat je na strani 119.

- (1) **Ustanovljavanje stručnog tima za analizu svih osnovnoškolskih i srednjoškolskih udžbenika** radi mapiranja i eliminacije diskriminativnih i netačnih (u odnosu na LGBTTIAQ populaciju) sadržaja iz svih nastavnih učila
- (2) **Uvođenje afirmativnih i tačnih prikaza istopolne seksualno-emotivne orijentacije, transrodnosti, transpolnosti i interseksualnosti u sve udžbenike** (kako prirodnih, tako i društvenih nauka), uključujući i primere LGBTTIAQ pojedinaca/pojedinki kao deo istorijskih, ali i savremenih demokratskih društava
- (3) **Uvođenje kontinuirane edukacije o istopolnoj seksualno-emotivnoj orijentaciji i oblicima ljudske seksualnosti, odnosno ljudskim pravima seksualnih manjina, kao transrodnih, transpolnih i interseksualnih osoba u demokratskom društvu** za nastavno/stručno osoblje u srednjim školama, čak, ali zaposlene u Ministarstvu prosvete, Zavoda za unapređenje obrazovanja i vaspitanja i Nacionalnog prosvetnog saveta.

Za Gayten-LGBT i GSA tekst sastavila Ivana Pražić

Napomena: Uz pokretačke organizacije Gej Strejt Alijansa i Gayten-LGBT, Centar za promociju ljudskih prava seksualnih manjina, ovaj dokument podržavaju i sledeće organizacije iz Beograda: Labris-Orgnizacija za lezbejska ljudska prava, Centar za kvir studije, SPY-Siguran puls mladih, Asocijacija DUGA (Šabac) i Kvirija-Centar za promociju kulture nenasilja i ravnopravnosti.

TOWARDS A NON-HOMOPHOBIC SCHOOLING IN SERBIA, INCLUSIVE EDUCATION, AND MORE³⁰

The following text is aimed to outline the project *Towards Non-Homophobia* and other endeavors designed and implemented by the Coordinating Team (Dušan Maljković and Ivana Pražić) of Gayten-LGBT, Center for Promotion of Human Rights of Sexual Minorities, a Belgrade-based nonprofit organization in 2006-2011. We decided to have some of the results of our recent, as well as to it preceeding, project translated into English since we deem it important to reveal the activities aimed at transforming Serbian education system along LGBTTIAQ inclusive lines of interest to a wider range of readership than those native to Serbian/Bosnian/Croatian. We hope that by providing a summary of our projects and a lobbying initiative in English we would be able to establish contact and commence a collaboration with other civil rights group that are engaged in promotion and production of cultural and political spaces

³⁰ This text is, to a large extent, derived from the materials presented by Ivana Pražić at the international seminar "Homophobia in Schools in Eastern Europe" (supported by OSF). The seminar, held in Ljubljana, May 6-7, 2011, was organized by the Peace Institute (Institute for Contemporary Social and Political Studies, Ljubljana) in cooperation with the Department of Sociology (Faculty of Arts, University of Ljubljana), GLBT non-governmental organization Legebitra (Ljubljana) and The Institute of Sociology (Hungarian Academy of Sciences, Budapest).

for queer existence both in the region of Southeast Europe and beyond it. Finally, we wish to deorientalize the space of Belgrade-based grass-root queer activism by rendering some of its results in an internationally dominant and widely intelligible language.

1. In between 2006 and 2008, *Gayten LGBT-Center for promotion of human rights of sexual minorities* conducted a project entitled ***Towards a Non-homophobic High School*** (supported by the Fund for an Open Society (FOS)-Serbia).

Project included a research (questionnaire) envisaged to determine the attitudes towards homosexuals among high school students, as well as the analysis of several textbooks in search for presence/absence of homophobic contents and/or same-sex affirmative knowledge. The results were published in a booklet in the same year (2008; <http://www.gay-serbia.com/koliko-je-homofobicna-strednja-skola-3535/>). The content analysis was applied to six high school textbooks— Sociology, Constitution and Civil Rights, Art History, Biology, Philosophy, and Psychology – aimed at establishing presence/absence of homophobic didactic material (visual, textual, as well as contextual).

Finally, the booklet comprised recommendations for improvement of the high school textbooks' contents in terms of elimination of homophobic subjects and inclusion of affirmative and accurate knowledge regarding human sexuality in general, and LG(B) orientation(s) in particular. To this day, this research remains the only published work on the topic of homophobia in high school curricula in Serbia.

2. However discomforting the results and the lack of response by the Ministry of Education, recently established Commissioner for Equality formed Task Force for Inclusive Education (December 2010). The Task Force team, consisting of five human rights activists representing the most vulnerable minority groups in Serbian society (i.e. women, Roma, LGBTTIAQ population, children, and persons with disabilities), was envisaged to produce a relevant content (textual, visual, discourse) analyses of high- and elementary school textbooks.

In addition, a list of recommendations for the improvement of elementary and high school curricula, textbook contents, as well as the overall transformation of the education system in Serbia in compliance with the principles of an inclusive and open society will also be delivered. The publication is due in June 2011.

3. This booklet contains results of a recent project entitled *Towards (non)Homophobia* which was designed and implemented by the Coordinating Team of Gayten-LGBT (Dušan Maljković and Ivana Pražić) in October 2010-May 2011 with the support of the Fund for an Open Society (FOS)-Serbia.

Towards (non)Homophobia was envisaged as a follow-up of *Towards Non-Homophobic High School* project (see above), and entailed action research among a small group of high school students, along with a questionnaire filled out online by a larger number (circa 400) of high school students. Activities implemented in realization of this project included a series of workshop-type gatherings with the mentioned group of 12 high school students on topics such

as difference between gender and sex, same-sex orientation, queer(ness), transgender, transexual and intersexual persons, church- and state-attitudes and politics towards LGBTTTIAQ population in Serbia and elsewhere, etc.

Gatherings entailed movie screenings, workshop attendance, participation in joint discussions, and independent articulation of views and attitudes in discussions that followed lectures on chosen topics. In the duration of the program, it was noted that the participants gradually formed a cohesive group of highly motivated young women and men eager to promptly engage in peer education. Among the conclusions that the coordinators gathered from this program is the inadequacy of the current schooling system in Serbia to provide accurate education on homo- and trans- and intersexuality, LGBTTTIAQ human rights, as well as to methodologically provide support to non-heterosexist students and teachers.

The online questionnaire (provided in the Appendix in Serbian language) was applied since the lack of the support of the Ministry of Education denied our psychologist the possibility to access high school and conduct research there. Hence, the sample of the participants of the online research, given that it was distributed through LGBTTTIAQ-friendly mailing lists and forums, strongly influenced the results, which reflect predominance of LGBTTTIAQ inclusive attitudes of high school students. Among the findings of internet-based research is the conclusion regarding correlation of sex and religious education—men, Orthodox and Muslim believers tend to display strongly homophobic attitudes. Also, transphobia is high both among heterosexual and non-heterosexual youth.

In the continuation we will reproduce the translated document (situation analysis, textbook content analyses and the list of recommendation for their improvement) produced from the perspective of acknowledgment of the LGBTTTIAQ human rights (see above) in collaboration between Gay Straight Alliance (Mirjana Bogdanović and Lazar Pavlović) and Gayten-LGBT (Dušan Maljković and Ivana Pražić). The text was translated and revised by Ivana Pražić, member of the Task Force for Inclusive Education with the Commissioner for Equality, and will (in integral version) be enclosed within the Commissioner for Equality Task Force final document to be published in June 2011.

Recommendations for improvement of elementary and high school textbooks in accordance with the respect of human rights of sexual minorities, social inclusion and equality

1. Detected problems – LGBTTTIAQ human rights and minority status

Current official politics aimed at enabling Serbia to join the European Union has been directed towards institutional and systemic reforms envisaged to usher in such policies, laws and regulations, and value systems that are underlying the geopolitical space of EU. Since democratic society presupposes creation of public policies and practices in accordance with civil society's initiatives and recommendations, civil society groups engaged in improvement, protection, and promotion of the rights of sexual minorities, as well as cultural and economic prosperity of the LGBTTTIAQ persons in Serbia as one of the most threatened minority

groups in Serbian society recognize the importance of an *urgent* reforming of elementary and secondary school system in Serbia with the aim of both systemic and systematic elimination of homophobia from the textbooks' contents.

Homophobia is an acknowledged *instrument of exclusion, discrimination, and/or violence* primarily against LG-BTTIAQ persons, but also against all LG-BTTIAQ-affirmative persons. Homophobia does not entail an inherent human quality; rather, it is an ideological stance adopted through primary (family) and secondary (school) socialization. Homophobia is reproduced through discursive practices grounded in ignorance, clouding over and/or disclosure of facts, empirical studies, as well as scientific evidence. For instance, although the World Health Organization (WHO) as far back as in 1990 removed homophobia from the list of (mental) diseases, Serbian Medical Association in 2005 still considered it necessary to consult health organizations world wide in order to establish whether or not homosexuality was a disease.

Transphobia represents an instrument of discrimination (violence against and/or exclusion) of specifically transsexual and transgender persons, regardless of their sexual orientation.

Therefore the following finding of a research conducted by the Gay Straight Alliance entitled "Prejudices Exposed" (2010) does not come as a surprise: *Regarding unfavorable claims it may be suggested that a slight rise in homophobia is detectable.* It is only in relation to the claim that homosexuality is a disease that a mild decrease has been detected in those who agreed with the mentioned claim, from 70% to 67%. However, this number is still rather high and telling

of persistent "resistance" of the public to the fact that homosexuality was long ago removed from the lists of health disorders. In fact, according to all other claims homophobia is still very high, in some aspects even higher than it used to be (for instance, there is 6% more of those people who believe that homosexuality is a threat to society – current 56% to prior 50%)" (page 8).

The educational system plays an important role in the process of socialization in relation to learning gender roles and adopting socially acceptable forms of (sexual) behavior on the one hand, and embracing certain attitudes and values on the other. For the educational system in Serbia to become instrumental in creating an inclusive and tolerant society it is necessary to revise and/or partly remove a part of its content. This would curb further entrenchment of homophobia, stereotypes and prejudices, as well as reproduction of disinformation and ignorance about non-heterosexual (LG-BTTIAQ) individuals, who are being discriminated against in this manner, which is also instrumental in denying the elementary school pupils and high school students their right to an accurate information and relevant knowledge to be gained by education.

The media additionally contribute to the high level of homophobia in Serbian society provided the quality of the information in relation to the same-sex orientation circulated in the public—although the brochure entitled *Annual Report on the position of LG-BTTIQ population in Serbia* (Labris: Belgrade 2009) records an increase in number and accuracy of the published texts in media in comparison to the previous years, homosexuality is still articulated in rather negative terminology.

In addition, the study entitled *LGBTTIQ persons and their day-to-day life in Serbia*³¹ shows that out of 183 LGBTTIQ persons 10.93% experienced physical violence, 46.99% experienced various forms of psychological violence (including insults, derisions, malicious gossips, humiliations, rejections, verbal threats, blackmails, threatening letters, sexual harassments, property damages and robberies). As many as 50% of the examinees confessed they were reluctant to report the assaults to the police due to the fear of homophobic reactions of the police officers.

Apart from the fact that lack of systemic and systematic elimination of homophobia in Serbian society becomes instrumental in maintenance of homophobic violence while curbing the development of democracy, consequences of the failure to eliminate homophobia among youth are also economically non-sustainable. Arguably, state legal action determined to stop homophobic acts and violence against LGBTTIQ population would improve the image of the rule of law in Serbia hence stimulating foreign investments in the climate of the socio-political stability.

Indeed recent historical events clearly testify to the fact that homophobia is deeply enrooted in Serbian society. Although the Pride Parade in Belgrade took place on October 10th 2010—and unlike the Parades in 2009 and 2001 which, though scheduled, were cancelled due to the escalation of violence—some 150 heavily armed police officers protecting the participants of the Parade were wounded in clashes with the angry mob. According to the Mayor of Belgrade, Dragan Djilas, the mob participating in clashes with the

police consisted of young men (adolescents), whereas the estimated damage due to unrest reached 1,000,000 Euros.

2. Discrimination of sexual minorities within and without the school system

In the Serbia Progress Report for 2010 by European Commission the Roma, persons with disabilities, LGBT-TIAQ population, and women were mentioned as most marginalized groups in Serbia. In addition, the government was urged to start seriously dealing with the elimination of violence and discrimination with which the mentioned groups are confronted on daily basis. Education system was one of the prioritized areas of expected governmental efforts in the mentioned direction.

Democratization process in Serbia enabled civil society organizations, independent government bodies, and both institutionalized and independent researchers to focus on collecting data regarding various forms, presence/absence, as well as the manners of perpetuating discriminatory behavior in state and societal institutions. Such knowledge is essential in effectuating development of democracy and advancing equality among citizens, as well as securing inclusion of all citizens, eliminating discrimination and violence against minority groups, and guaranteeing implementation of anti-discriminatory regulations in practice.

Studies focused on contents of textbooks and quality of education environment/system and institutions reveal pre-sence of discriminatory practices, attitudes, and teaching materials concerning human sexuality in general, and same-sex orientation and human rights in particular,

³¹ Author: Isidora Jarić. The reaserch is to be published by Labris in 2011.

both in elementary and secondary school system in Serbia. Moreover, there is a conspicuous absence of dealing with the issue of discrimination against LGBTTIAQ population even in those studies undertaken by civil society groups (but also in the reports of government bodies) in which sexuality (sex and gender) are those analytical units chosen to determine the level of discrimination, inequality status, exclusion, and violence against a minority group (women). There are few studies conducted by civil society groups that openly address prejudices, stereotypes, and violence against homosexual persons in school.

3. Discrimination of LGBTTIAQ persons by teaching materials

The only hitherto published research dealing with the analysis of certain high school textbooks on the subject of homosexuality was conducted by Gayten-LGBT (a Belgrade-based civil society group). With regard to transsexual, transgender, and intersexual concepts/practices there are no published studies. The results of the mentioned research entitled *Towards a Non-Homophobic High School* were published in 2008. The brochure comprises a qualitative and quantitative analysis of the textbooks in five high school courses: Sociology, Philosophy, Art History, Biology, Psychology, and Constitution and Civil Rights which were in use in 2007. In addition this research entailed a questionnaire regarding attitudes of high school students in relation to the non-mainstream sexual/emotional orientation on the one hand, and gay persons in particular on the other. One of the alarming findings states that one in every five persons denies gay persons right to life.

The explorations of the textbooks involved the analysis of visual materials (where applicable), the language used, general and particular epistemic frameworks, ideological implications of the examples used, as well as the bibliography the authors of the textbooks referred to in representing homosexuality, same-sex emotional/sexual orientation and behavior, as well as (in)visibility of LGBTTIAQ historical and contemporary characters. Illustrations that will ensue are chosen from among the conclusions regarding the same-sex emotional/sexual orientation, human sexuality in general and homosexuality in particular, as presented by the authors of the mentioned textbooks' analysis will be reproduced here.

The author of the analysis of and recommendations for the improvement of the textbook in Sociology, Ivana Spasić, in elaborating her consideration of the presented concepts of gender, sexuality, and homosexuality comes to a well-articulated conclusion that "homosexuality (and other minority practices and identities) as an issue, topic, or phenomenon are not being referred to either explicitly or implicitly. This textbook's readership would be unable to deduce anything on the existence of homosexuality neither at societal nor at sociological levels. The entire thematic of gender sexuality is barely represented."

In the textbook for the course in Constitution and Civil Rights the author of the analysis Milan Marinković noticed that although Chapter III deals with human rights, despite the fact that human rights of sexual minorities represent a part of that body of knowledge these rights were nowhere mentioned in the textbook.

The Philosophy textbook was analyzed by Dušan Maljković. The author discerned that the mentioned course

reader completely lacked gender sensitive and sexual difference perspectives, aside from being “politically non-reflect-ed (yet conservatively positioned)” for it failed to “deconstruct stereotypes as a source of intolerance.” The author of the analysis concludes the textbook was not written in line with the aims of the “education for democracy” nor did it in any way contribute to building the so-called open society. The invisibility of homosexuality serves to relegate this phenomenon to the realm of socially prohibited affinity thus entailing all to it inherent prejudices.

The author of the analysis for the course textbook in Art History, Ivana Pražić, concludes that (homo)sexual-ity is completely absent in the mentioned textbook, which displays a history of art created not necessarily by asexual, but heterosexual (implicitly: non-homo- and bisexual, let alone transgender/transsexual) men, with the exception of few women. The author of the analysis concludes that the textbook was designed in line with a patriarchal value system that in a decisive manner normalizes sexual behavior, transgression of which being relegated to the realm of social threat.

Kristian Ovari analyzed the Biology textbooks concluding that the intended body of knowledge tackled the theme of reproduction in a narrow sense of the word, while the treatment of sexuality is completely absent in addition to a complete lack of any distinction between sex and gender on the one hand, and any reference to cultural development of “human species” on the other. Although the analysis author believes that there are no explicit homophobic elements in the mentioned textbooks, reader is led to believe that widely accepted forms of reproduction

are *normal* forms of reproduction in living beings, which implies that any sexual contact unlike the normalized one becomes *abnormal*, despite the fact all sexual mechanisms in nature are normal, though some of them are less common than the others.

The author of various textbooks in Psychology, Jelena Zulević, notices that in some of these textbooks homosexuality is mentioned twice. One such context clearly pathologizes homosexuality reducing it to a mere “hormonal disorder,” whereas the other refers to homosexuality in the context of zoophilia and necrophilia (forms of behavior that are universally categorized as psychological disorders), as well as in the context of prostitution there conceptualized as a pathological social phenomenon.

Taking all the alarming findings of the mentioned analyses into consideration, with all the detailed reference to the illustrations of both direct and indirect discrimination, exclusion, and perpetuations of incorrect data as regards same-sex emotional/sexual orientation, as well as transsexual, intersexual, and transgender persons in thus far analyzed high school textbooks, civil rights groups engaged in promoting rights, culture, and existence of sexual minorities propose the following:

- Establishment of the Task Force for researching all elementary and high school textbooks and course readers with the aim of mapping and eliminating discriminatory, inaccurate, and false (as regards LGBTTIAQ persons) contents from all textbooks and course readers;
- Introduction of affirmative and correct display of same-sex emotional/sexual orientation, transgender, inter-

sexual, and transsexual persons and phenomena into all curricula (both in science and humanities courses), as well as the examples of LGBT/TIAQ persons both as part of historical and contemporary societies;

- Introduction of continuous education on same-sex emotional/sexual orientation and forms of human sexuality, human rights of sexual minorities, as well as transgender, transsexual and intersexual persons in democratic society for all elementary and high school teachers, pupils/students, and officials in the Ministry of Education, Government Office for Education Development, and National Council for Education.

N. B. This document is supported by the following civil rights' groups: **Labris-Organization for Lesbian Human Rights** (Belgrade); **Center for Queer Studies** (Belgrade); **SPY-Safe Pulse of Youth** (Belgrade); **Association RAINBOW** (Šabac); **Queeria Center** (Belgrade).

APPENDIX 1

Gayten-LGBT, Centar za promociju prava seksualnih manjina

11000 Beograd, Serbia, Bulevar Despota Stefana 114/23,
tel/fax: (+381 11)3290 846,
e-mail: gayten@gmail.com
web: <http://www.gay-serbia.com>
www.transserbia.org

Beograd, 31. januar 2011.

Poštovana/Poštovani,

Molimo vas da ovo pismo shvatite kao zvaničnu molbu Ministarstvu prosvete i sporta Republike Srbije za pružanje konkretne podrške istraživanju stavova učenika/učenica srednjih škola prema seksualnim manjinama, kao i znanja vezanih za istopolnu i/ili seksualnu orijentaciju, odnosno transrodnost i interseksualnost.

S obzirom na to da je veliki broj pripadnika srednjoškolske populacije učestvovao, odnosno inicirao nasilje na beogradskim ulicama kao znak protivljenja održavanju Parade ponosa 10. 10. 2010. godine, kao i na to da već postoje istraživanja koja ukazuju na visok stepen homofobije među srednjoškolcima/srednjoškolcima u Srbiji („Ka nehomofobičnoj srednjoj školi“; izdavač: Gayten-LGBT,

Beograd 2008.), smatramo da je neophodno sprovesti novo, kompletnije istraživanje na temu homofobije (diskriminativnih/potencijalno nasilnih stavova prema LGBT populaciji) u srednjim školama širom Srbije.

U istraživanju koje planiramo da sprovedemo tokom marta i aprila 2011. godine, naš istraživački tim namerava da koristi deo uzorka iz PIZA istraživanja, što znači da će Ministarstvu unapred biti poznate škole koje dolaze u obzir za uzorkovanje.

Najkonkretnije, podrška koju očekujemo da dobijemo od Ministarstva prosvete i sporta, a u svetlu sastanka s Poverenicom za zaštitu ravnopravnosti polova i predstavnicom/predstavnikom dve nevladine organizacije koje se bave promocijom, zaštitom, i unapređenjem ljudskih prava seksualnih manjina u Srbiji, održanom 14. 12. 2010. godine, sastojala bi se u pratećem pismu koje bi Ministarstvo uputilo školama odabranim za istraživanje, uz molbu direktorkama/direktorima tih škola da pomognu, odnosno omogućće izvođenje istraživanja u svojim školama.

Ukoliko su vam potrebne bilo kakve dodatne informacije -- konačan sadržaj upitnika, odnosno imate pitanja u vezi s ciljevima i važnosti izvođenja pomenutog istraživanja, aktivnostima naše organizacije, istraživačicama/istraživačima koje/i će učestvovati u projektu -- najljubaznije vas molimo da nam se obratite.

Unapred hvala.

S poštovanjem,

Za tim Gaytena-LGBT, Centra za promociju ljudskih prava seksualnih manjina,

Ivana Pražić,

Koordinatorica za teoriju i istraživanja

APENDIX 2

Pred vama se nalazi upitnik za SREDNJOŠKOLCE kojim želimo da ispitamo vaše stavove prema istopolnoj seksualno-emotivnoj orijentaciji, rodnim identitetima i pravima ovih osoba. Anketa je anonimna i rezultati će biti dostupni isključivo istraživačkom timu. Molimo vas da nam pomognete tako što ćete popuniti upitnik i dati iskrene odgovore.

VAŠ POL?

- Muški
- Ženski
- Nešto drugo
- Ne želim da kažem

KOJA JE VAŠA SEKSUALNA ORIJENTACIJA?

- Gej/ lezbejka
- Biseksualan/a
- Heteroseksualan
- Nešto drugo
- Ne želim da kažem

KOJI STE RAZRED (UKOLIKO POHAĐATE ŠKOLU)?

- prvi
- drugi
- treći
- četvrti

KOJI JE VAŠ UČENIČKI STATUS ?

- Redovan učenik/ca
- Vanredan
- Ne pohađam srednju školu

VRSTA ŠKOLE U KOJU IDETE

- Gimnazija
- Srednja stručna (četvorogodišnja)
- Srednja stručna (dvo- ili trogodišnja)
- Ostalo

USPEH U PRETHODNOJ GODINI ŠKOLOVANJA

- Odličan
- Vrlo dobar
- Dobar
- Dovoljan
- Nedovoljan

OBRAZOVANJE RODITELJA ILI STARATELJA

(ODGOVARAJTE ZA JEDNOG RODITELJA)

- Fakultet
- Srednja škola
- Osnovna škola
- Bez škole

EkONOMSKI STATUS VAŠE PORODICE

(POKUŠAJTE SAMI DA PROCENITE)

- nizak (prilično loše živimo)
- osrednji (imamo samo za najosnovnije potrebe)
- prosečan
- natprosečan (živimo malo bolje od ostalih)
- bogati smo

VELIČINA NASELJA U KOME ŽIVITE:

- Beograd
- Veliki grad (100.000-500.000 stanovnika)
- Grad (50.000-100.000 stanovnika)
- Manji grad (10.000-50.000)
- Varoš (ili naselje do 10.000)
- Selo (ili naselje do 5.000)

REGION (U KOME SE NALAZI MESTO GDE ŽIVITE)

- Vojvodina
- Beograd
- Centralna Srbija
- Kosovo
- drugo

KOJI STE IZBORNI PREDMET ODABRALI U SREDNJOJ ŠKOLI?

- Građansko vaspitanje
- Veronauka

VAŠA VEROISPOVEST:

- Pravoslavna
- Katolička
- Muslimanska
- Judaizam
- Nešto drugo
- Nisam vernik/ca

PORED SVAKE NAVEDENE TVRDNJE ZAOKRUŽITE JEDAN BROJ, KOJI NAJVIŠE ODGOVARA VAŠEM STAVU.

-
- 1 - uopšte se ne slažem
 - 2 - uglavnom se ne slažem
 - 3 - nisam siguran (i da i ne)
 - 4 - uglavnom se slažem
 - 5 - u potpunosti se slažem
-

Homoseksualnost je opasna za društvo.

1-2-3-4-5

Homoseksualne veze su u ok.

1-2-3-4-5

Homoseksualnost treba zakonom zabraniti.

1-2-3-4-5

Seks između osoba istog pola je sasvim u redu.

1-2-3-4-5

Ne volim gejeve i lezbejke.

1-2-3-4-5

Potpuno mi je u redu da sedim u klupi sa gej osobom.

1-2-3-4-5

Gej osobe treba zaštititi od svih oblika diskriminacije.

1-2-3-4-5

Gej osobama treba omogućiti usvajanje dece.

1-2-3-4-5

Gej osobe treba prisilno lečiti.

1-2-3-4-5

Lezbejke i gejevi treba da imaju pravo na brak kao i svi ostali.

1-2-3-4-5

Potpuno mi je u redu da imam gej komšiju.

1-2-3-4-5

Lezbejke i gejeve treba istrebiti.

1-2-3-4-5

Potpuno mi je u redu da u mom gradu žive gej osobe.

1-2-3-4-5

Homoseksualnost je seksualna izopačenost.

1-2-3-4-5

Potpuno mi je u redu da imam gej profesora.

1-2-3-4-5

Potpuno mi je ok da se dve devojke drže za ruke na ulici.

1-2-3-4-5

Potpuno mi je ok da vidim da se dva dečka drže za ruke na ulici.

1-2-3-4-5

Potpuno mi je u redu da negde u mojoj državi žive gej osobe.

1-2-3-4-5

Da mi brat/ sestra priznaju da su gej, naš odnos se ne bi promenio.

1-2-3-4-5

Naša država sasvim dovoljno štiti gejeve i lezbejke

1-2-3-4-5

Gejevi i lezbejke se susreću sa dosta teškoća u Srbiji.

1-2-3-4-5

Država treba da dozvoli održavanje Parade ponosa i sledeće godine.

1-2-3-4-5

Pokret za gej-lezbejska prava radi protiv interesa Srbije.

1-2-3-4-5

Jednako bih nastavio/la da podržavam svog omiljnog/u sportistu/kinju kada bi javno izjavili da su gej/lezbejka.

1-2-3-4-5

Gej učenici/ce se u srednjoj školi sreću sa dosta neprihvatanja i diskriminacije.

1-2-3-4-5

DA LI JE NEKO OD VAŠIH PRIJATELJA/PRIJATELJICA GEJ?

- Da
- Ne
- Nisam siguran/a

OČENITE VAŠ STAV PREMA SLEDEĆIM GRUPAMA:

-
- 1 - uopšte ne podržavam
 - 2 - ne podržavam
 - 3 - neutralan/a sam
 - 4 - podržavam ih
 - 5 - u potpunosti ih podržavam
-

Biseksualne osobe

1 – 2 – 3 – 4 – 5

Transseksualne osobe

(koje žele da operacijom promene pol)

1 – 2 – 3 – 4 – 5

Interseksualne osobe

(koje su rođene sa osobinama oba pola)

1 – 2 – 3 – 4 – 5

42. Ukoliko bi trebalo da jednom od sledećih rečenica opišete svoj stav prema pravima gejeva, lezbejki, i biseksualaca/ki, onda bi to bila sledeća rečenica (**označite samo jednu**):

- Smatram da homoseksualnost treba zabraniti zakonom ili lečiti, a nikako im ne treba dati neka posebna prava!
- Ne mislim da gej osobe treba lečiti ili uhapsiti, ali ne treba im dati ni neka posebna prava.
- Nemam neki poseban stav o pravima gej osoba.

- Smatram da gej osobe treba podržati da budu to što jesu, ali im ne treba dozvoliti baš ista prava kao i heteroseksualnim osobama.
- Smatram da bi društvo trebalo da omogući gej i lezbejskim parovima potpuno ista prava kao i heteroseksualnim.

43. Koja od sledećih prava bi trebalo da imaju gej osobe (**možete označiti i više od jednog**):

- ☐ Pravo na zaštitu od diskriminacije u školi
- ☐ Pravo na zaštitu od diskriminacije na poslu
- ☐ Pravo da naslede imovinu svog partnera/partnerke nakon njegove/njene smrti
- ☐ Pravo da budu oslobođeni plaćanja poreza kao i heteroseksualni bračni parovi
- ☐ Pravo da se tretiraju kao članovi/članice porodice u slučaju bolesti partnerke/partnera (posete u bolnici, odluke
- ☐ Pravo da sklope brak vezane za medicinske procedure itd.)
- ☐ Pravo da nakon rastanka sudski podele zajedničku imovinu
- ☐ Pravo da usvajaju decu (pod istim uslovima kao i heteroseksualni parovi)

44. Kakav je vaš stav o održavanju proslave Dana ponosa gej osoba (gejeva, lezbejki, biseksualki/biseksualaca)?

- Treba ga **zakonom zabraniti** i na svaki način **sprečiti** njegovo održavanje
- Njihova je stvar šta će da rade **u svojim kućama**, ali **ne treba im dozvoliti** da organizuju **javne skupove i promovišu** svoje ideje
- **Nemam ništa protiv** da ga organizuju, ali zbog nasilja koje izazivaju ne bi trebalo da ga organizuju **dok ih javnost bolje ne prihvati**
- Nemam ništa protiv takvog skupa, treba im dozvoliti da ga organizuju kao i svim drugim ugroženim grupama, ali **neka se sami štite od nasilja**
- Nemam ništa protiv takvog skupa, treba im dozvoliti da ga organizuju i **policija ih mora zaštititi kao i sve druge grupe**

45. Po vašoj proceni, da li se u školi o gejevima, lezbejkama i njihovim pravima govori na pozitivan način od strane profesora?

- Da, najčešće se govori na pozitivan i podržavajući način
- Da, uglavnom se govori na pozitivan način
- Nisam siguran/a, i da i ne
- Ne, uglavnom se govori na negativan način
- Ne, najčešće se govori na krajnje negativan i nepodržavajući način

HVALA!

U SUSRET (NE)HOMOFBIJI

**Akciono istraživanje iz kvir perspektive
s grupom srednjoškolaca i srednjoškolki**

Izdavač:

Gayten-LGBT,

Centar za promociju prava seksualnih manjina, Beograd

E-mail: gayten@gmail.com

Web: <http://www.gay-serbia.com>

Lektura

Ivana Pražić

Korice

Vladimir Opsenica

Prelom

Miroslav Krstić

Štampa

ZUHRA, Beograd

Tiraž

500